

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	17
'Aho	Monite, 12 Sune 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmāte Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafongga Kakai

Fakafongga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafongga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafongga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafongga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafongga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafongga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafongga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafongga Kakai 10, Tongatapu	
Fakafongga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafongga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafongga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafongga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA ‘O TONGA

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 17/2023
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

‘Aho: Monite 12 Sune 2023

Taimi: 10:00am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03		Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	4.1	NGAAHI LIPOOTI: Lipooti Fika 1/2023: Komiti Fili ‘a e Fale Aleá ki he Tali ‘o e Tō Folofola Huufi mei he Taloni 2023
Fika 05		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	5
Lotu	5
Ui ‘o e Fale.....	5
Poaki.....	6
Me’a ‘Eiki Sea.....	6
Līpooti Fika 1/2023 Komiti Fili Tali Tō Folofola Huufi mei he Taloni.	6
Lipooti Sea Komiti Tali Tō Folofola ki he ngāue ‘a e Komiti Fili.....	11
Poupou mo fokotu’u Pule’anga ke tali Tali Tō Folofola & ngāue Komiti Tali Folofola	11
Hoha’a ki he kakano Tali Tō Folofola & te’eki malava Fale Alea fai ngāue ki he ngaahi me’a hoha’a ki ai Tu’i	11
Tokanga ki he lēkooti ‘a e Fale koe’uhi ko e ‘ohake me’a fekau’aki mo e Tu’i.....	14
Fokotu’u mei he Pule’anga ke tali Lipooti Tali To Folofola Komiti Fili	18
Tokanga ke fakamali’i kaveinga ngāue he Tō Folofola ‘i hono alea’i Patiseti 23/24	19
Tokanga ke fakatokanga’i ko e Tali Tō Folofola ko e fakakakato mai ia ngāue mei Novema ta’u kuo ‘osi ki 1 Sune 2023.....	20
Tokanga ki he tu’unga ‘i ai ako & ngaahi potungāue te’eki fakahū mai ‘enau Fakamatala Fakata’u ki Fale Alea.....	22
Fokotu’u & poupou’i ke tukuhifo Lipooti Tali To Folofola ke tālanga’i loloto he Komiti Kakato	25
Tokanga ke fakalelei’i kupu 3 ‘o e Tohi Tali Tō Folofola.....	26
Pālōti’i ‘o ‘ikai tali fokotu’u tukuhifo Tali Tō Folofola ki he Komiti Kakato	27
Pālōti’i ‘o tali ‘a e Lipooti Komiti Tali Tō Folofola.....	27
Fili toko 2 ke ‘ave Tali Tō Folofola ki he Tama Tu’i	28
Fakahā Palēmia malava pē ke talanoa Kapineti mo Fale Alea ha me’a ‘oku tokanga ki ai kau Mēmipa.....	28
Poupou ke tauhi mo talangofua kau Mēmipa ki he Tu’utu’uni Ngāue Fale Alea	29
Kelesi.....	29

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Mōnite, 12 Sune 2023

Taimi: 1015-1030 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie he pongipongí ni Hou’eiki. Kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ke tataki mai e lotu he pongipongí ní.

Lotu

(Na’e tataki ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’angá, Hon. Tiofilusi Tiueti ‘a e lotu ‘o e pongipongí ní.)

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá tataki mai e lotu he pongipongí ní. Kole atu ki he kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ‘i he ‘aho ní, ‘aho Mōnite 12 ‘o Sune 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmiká, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoní mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo e Palani Fakafonuá, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, HSH ...

<002>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: ... His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ikonōmika, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness, Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Aisake Valu Eke.

‘Eiki Sea ko e ngata’anga e taliui ‘i he ‘aho ni ...

Poaki

Ko e poakí ‘oku poaki me’a tōmui mai ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, poaki me’a tōmui mai mo e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, poaki mai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, poaki tengetangi mai ‘a Māteni Tapueluelu, poaki ‘e toki me’a tōmui mai ‘a Mo’ale Finau pea pehē kia Veivosā Taka. Ko e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui, ‘oku ‘i ai pē tui ‘oku nau me’a tōmui mai. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ko eni ‘oku fakahoko mai mo e poaki me’a tōmui mai ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Mālō.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio, Tama Tu’i Tupou VI, tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Tupou. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga kau Nōpele, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Hou’eiki ‘oku ou fiefia lelei ke talitali kimoutolu ko e fuofua fakataha eni ‘a e Fale Alea, hili hono Huufi ‘i he uike kuo ‘osi, pea hangē pē ko e ‘asenita kuo mou me’a ki ai, tau kamata pē ‘i he Līpooti Fika 1/2023 mei he Komiti Fili ‘a e Fale Alea ki he tali ‘o e Tō Folofola Huufi mei he Taloni.

Ka kimu’a pea tau hoko atu ki he ‘asenita mahu’inga ko eni, ‘oku ou kole atu ki he kalake ke fakapapau’i mai ‘oku tamate’i ‘a e letiō. Ko ia Hou’eiki ‘oku hangē pē ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni, ko e mu’omu’a ‘i he’etau ‘asenita ko hono tali ‘a e Tō Folofola mei he Taloní, ‘a ia na’e ‘osi fili ‘a e komiti kuo ‘osi fakakakato ‘enau ngāue pea ko e līpooti eni ‘oku fakahū mai ke mou me’a ki ai. Ko kimoutolu ko ē ‘oku ‘ikai ke mou mea’i ko e ‘uhinga ‘oku tamate’i ai ‘a e letiō ‘oku fiema’u ke ‘uluaki ‘Afio ‘a e Tu’i ki he Tali ‘o ‘Ene Folofola kimu’a pea toki fakamafola atu. ‘I he’ene pehē ‘oku ‘ikai ke ngofua ke mou tuku atu kitu’a ‘a e ngaahi fakamatala ko eni, kae ‘oleva kuo lava ‘o fakakakato ‘a e ngāue ko ia. Kole atu ki he kalake ke lau mai ‘a e tohi fakahū mai ‘aki ‘a e līpooti.

Līpooti Fika 1/2023 Komiti Fili Tali Tō Folofola Huufi mei he Taloni.

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa Kakato ‘o e Fale Alea kae fakahoko hono lau ‘o e Līpooti mei he Komiti Fili ‘a e Fale Alea ki he Tali ‘o e Tō Folofola mei he Taloni, 2023.

‘Aho 8 ‘o Sune, 2023

<005>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile: ..Lord Fakafanua, ‘Eiki Sea Fale Alea ‘o Tonga

‘Eiki Sea

Lipooti Fika 1/2023 Komiti Fili ‘a e Fale Alea ki he Tali ‘o e Tō Folofola mei he Taloni 2023.

‘Oku fakahoko atu ki he Feitu'u na ‘a e Lipooti Fika 1/2023 ‘a e Komiti Fili ‘a e Fale Alea ki he Tali ‘a e Tō Folofola mei he Taloni 2023 ‘a ia na’e fokotu’u ‘o fakatatau mo e kupu 9 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tonga.

Kuo maau ‘a e ngāue ‘a e komiti pea ‘oku ou fakahū atu ia ke me’a ki ai ‘a e Feitu'u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga mo fakahoko ‘a e tu’utu’uni aofangatuku ki ai.

Faka’apa’apa atu

Lord Tu’iha’angana

Sea ‘a e Komiti Fili ‘a e Fale Alea ki he Tali ki he Tō Folofola mei he Taloni 2023.

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau mai pē konga 2 ola e ngāue ‘a e komiti.

Kalake Tēpile: Peesi 3 ‘o e lipooti, konga 2: **Ola ‘o e Ngāue ‘o e Komiti.**

2.1 Ngāue ‘a e Komiti

Na’e fakahoko ‘a e fakataha ‘e ua ‘a e komiti he ‘aho 6 ‘o Sune 2023 mo e ‘aho 8 ‘o Sune 2023 ke fakahoko ‘a e fatongia ko hono fatu ha tali ki he Tō Folofola mei he Taloni ko hono huufi ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘a e Fale Alea ‘i he ta’u faka-Fale Alea 2023.

‘I he fuofua fakataha ‘a e komiti he ‘aho ‘6 ‘o Sune 2023. Na’e fili ai ‘e he komiti ‘a Lord Tu’iha’angana ke hoko ko e Sea ‘o e komiti.

2.2 Founa ngāue ‘a e Komiti

Ko e founa ngāue angamaheni na’e fa’a ngāue’aki mai he ngaahi to’u Fale Alea kimu’a ‘i he ta’u 2021, ko hono fa’u ha tohi tali fakalukufua mei he Fale Alea ki he Tō Folofola Huufi. ‘Oku teuteu’i he komiti ‘a e tali fakalukufua fakaangaanga pea fakahū atu ki Fale Alea ke fai ha tu’utu’uni aofangatuku ki ai.

‘I he ta’u 2021 na’e kamata ngāue’aki ai ‘e he Komiti Fili ‘a e founa ngāue fo’ou ki he tali ‘o e Tō Folofola. Na’e makatu’unga eni ‘i he muimui ki he ngaahi fakahinohino na’e tuku mai mei he Fakataha Tokoni he ‘aho 5 ‘o Mē 2021, ‘a ai na’e fiema’u ke fakahū ha tali ‘e ua. ‘A ia ko e ‘uluakí ko e tohi tali fakalukufua ‘i he hili pē ‘a e Tō Folofola mo e uá ko e tali kakato mo hono lipooti ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea ki he ta’u faka-Fale Alea ko ia.

Na’e tali ‘e he komiti ke muimui ki he founa ngāue lolotonga ki hono fakahoko hono fatongia ‘a ia ko hono fakahoko ha tali ‘e ua ki he ‘Ene ‘Afio. Na’e fakatokanga’i foki ‘e he komiti koe’uhí ko e mahu’inga ‘o e tali hono ua ‘e ‘ave ki he ‘Ene ‘Afio ‘i he faka’osinga ‘o e ta’u faka-Fale Alea 2023 ‘e kei hokohoko atu ‘a e ngaahi ngāue ‘a e komiti he lolotonga ‘o e ta’u ngāue ko eni ke fakakakato ‘a e ngāue ke fa’u ‘a e lipooti ko ia.

2.3 Ko e ngaahi kaveinga pau hā mei he Tō Folofola

‘I hono fa’u ‘o e tali 1- tohi tali fakalukufua na’e fakatokanga’i ai he komiti ‘a e ngaahi kaveinga ‘i he Tō Folofola Huufi ‘o e ‘aho 1 ‘o Sune 2023, neongo ‘oku loloto ‘a e ngaahi kaveinga ko eni pea toe va’ava’a foki, ka na’e fakamā’opo’opo ia ki he ngaahi kaveinga lalahi ko ‘eni.

i. Ako

- ii. Mo'uilelei
- iii. 'Ekonōmika 'a e fonua
- iv. Malu 'a e fonua,
- v. Melino mo e mahu'inga ke tauhi 'a e vā mo e ngaahi fonua muli
- vi. Uesia 'e he tau 'a e fonuá
- vii. Faito'ō konatapu
- viii. Mahu'inga 'o e uafu mo e mala'e vakapuna,
- ix. Totongi 'o e mo'ua,
- x. Tauhi 'o e ngaahi vā mahu'inga.

2.4 Tali 1(2023) Tohi Tali fakalukufua 'o e hili 'o e Tō Folofola Huufi 'i he 'aho 1 'o Sune 2023.

Na'e mahu'inga'ia 'a e komiti 'i he ngaahi kaveinga 'i he Tō Folofola Huufi pea mo e ngaahi kaveinga 'oku makehe 'ene hā 'i he Tō Folofola huufi ko 'eni 'o hangē ko hono fakamamafa'i he 'Ene 'Afio 'a e fiema'u ke tauhi 'a e ngaahi vā mahu'inga 'oku 'oatu 'i he fakalahi 1 'a e tatau fakaangaanga 'o e Tali 1 (2023) – Tohi Tali fakalukufua.

2.5 Tali 2 (2022): Ngaahi ngāue 'a e Fale Alea 'i he faka'osinga 'o e ta'u faka-Fale Alea 2022.

'I he ongo fakataha 'a e komiti, na'e fakatokanga'i 'e he komiti 'oku ngata pē 'a e lipooti fakamuimui taha mei he Fale Alea 'i he 'aho 24 'o Nōvema 2022. 'I he'ene pehē 'oku te'eki ai ke kakato 'a e lipooti 'a e ngaahi ngāue 'a e Fale Alea ki he ta'u faka-Fale Alea 2022, ngaahi ongāue na'e fakahoko mei he 'aho 25 'o Nōvema 2022 ki he...

<007>

Taimi: 1040-1045

Kalake Tēpile : ... 25 'o Mē, 2023.

Na'e makatu'unga ai 'a e tu'utu'uni 'a e Kōmiti ke fakahoko ha ngāue ki hono fatu ha lipooti ko e fakamatala 'o e ngāue 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he faka'osinga 'o e ta'u Faka-Fale Alea 2022 Lipooti Fakamatala Ngāue. 'A ia ko e lipooti ia 'oku tānaki atu ki he fakamatala ngāue 'o e ta'u Faka-Fale Alea 2022 koe'uhi ke kakato 'a hono lipooti kotoa 'a e ngāue 'a e Fale Alea ki he ta'u Faka-Fale Alea 2022.

'I hono alea'i 'o e lipooti fakamatala ngāue na'e fakatokanga'i ai 'e he Kōmiti 'i he lipooti 'o e ta'u 2022 na'e fakakau kotoa 'e he Kōmiti 'o e 'aho ko ia 'a e ngaahi ngāue kotoa pē 'a e Fale Alea fakataha mo e ngaahi ngāue fakalotofale 'a e Fale Alea. Na'e fakamamafa'i 'e he Kōmiti 'a e mahu'inga ke fakapapau'i 'oku fakahoko pē 'a e lipooti fakamatala ngāue 'i he ngaahi tefitio'i fatongia angamaheni 'a e Fale Alea, hangē ko hono fa'u 'o e ngaahi Lao Fakaangaanga ngaahi Tu'utu'uni pea ke fakapatonu ki he ngaahi kaveinga 'o e Tō Folofola Huufi 'o e 'aho 11 'o Sanuali, 2022.

'Oku 'oatu heni 'a e ngaahi tatau fakaangaanga 'o e ngāue 'a e Kōmiti ki he ngaahi fakalahi ki he lipooti ni ke tu'utu'uni aofangatuku ki ai 'a e Fale Alea.

Tēpile 1 - Ngaahi ngāue 'a e Kōmiti ki he fakalahi ki he lipooti ni.

Fakalahi 1 - peesi 7 - Tō Folofola Huufi mei he Taloni 'aho 1 'o Sune 2023.

Fakalahi 2 peesi 8. Tali 1/ 2023 - Tohi Tali Fakalūkufua. Ko e tohi tali eni mei he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki he Tō Folofola Huufi 'o e 'aho 1 'o Sune 2023.

Fakalahi 3 - peesi 10. Tali hono 2/2022. Ko e lipooti fakamatala ngāue 'a e Fale Alea ki he ngaahi ngāue 'a e Fale Alea 'o a'u ki he faka'osinga 'o e ta'u Faka-Fale Alea 2022 'a ia ko Mē, 2023. 'A ia ko e lipooti fakamatala 'o e ngāue 'a e Fale Alea 'o Tonga 'i he faka'osinga 'o e ta'u faka-Fale Alea 2022 ko e tñnaki ki he kongā 2 'o e tali kakato 'a e Fale Alea ki he Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio Kingi Tupou VI ki he Huufi 'o e Ta'u Faka-Fale Alea 2022 'i he 'aho 21 'o Sanuali, 2022 ki he faka'osinga 'o e ta'u faka-Fale Alea 2022 'aho 25 Nōvema, 2022 ko e 25 ia 'o Mē, 2023.

Kongā 3 – Fakamā'opo'opo mo e ngaahi Fokotu'u.

Kuo kakato e ngāue 'a e Kōmiti ni ki hono fatu 'o e tali 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio pea 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi fokotu'u ko eni.

1. Ke tali 'a e Lipooti Fika 1/2023 'a e Kōmiti Fili 'a e Fale Alea ki he tali 'o e Tō Folofola mei he Taloni 2023.
2. Ke tali 'a e Tohi Tali fakalūkufua 'i he hili 'a e Tō Folofola Huufi 'i he 'aho 1 'o Sune 2023 'a ia 'oku 'i he fakalahi 2 peesi 8.
3. Ke tali 'a e Lipooti Fakamatala 'o e ngāue 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he faka'osinga 'o e Ta'u Faka-Fale Alea 2022, ko e tñnaki ki he kongā 2 'o e tali kakato 'a e Fale Alea ki he Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio Kingi Tupou VI ki he Huufi 'o e Ta'u Faka-Fale Alea 2022 'i he 'aho 11 'o Sanuali 2022 ki he faka'osinga 'o e ta'u Faka-Fale Alea 2022, 25 'o Nōvema, 2022 ki he 25 Mē, 2023 'a ia 'oku 'i he fakalahi 3 peesi 10.
4. Ke lipooti atu ki he 'Ene 'Afio 'a e ngaahi ngāue 'a e Fale Alea 'i he ta'u Faka-Fale Alea 2023 kimu'a pea tāpuni 'a e ta'u Faka-Fale Alea 2023.
- 5.

Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke lau mai 'a e Fakalahi Fika 2.

Kalake Tēpile : Fakalahi 2.

'Ofisi 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

'Aho Tusite 6 'o Sune 2023

Kingi Tupou VI - Tu'i 'o e 'Otu Tonga
Palasi Fakatu'i
Nuku'alofa.

'E Ho'o 'Afio,

Fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi, 'i he 'Ene fakalākoifua lelei 'a e 'Afió na, ko e Tu'i 'o Tonga.

'Oku mau fakatulou atu he talamalu Ho fonuá kae fakakakato atu 'a e fatongia talu mei tuai 'a e Fale Alea 'o Tongá, koe'uhi ko e koloa kuo mau ta'imālie ai mei he Taloní, 'i he 'aho Tu'apulelulu 1 'o Sune

<008>

Taimi: 1045-1050

Kalake Tēpile: ... 2023.

Fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi, 'i he 'Ene fakalākoifua lelei 'a e 'Afió na, ko e Tu'i 'o Tonga.

'Oku mau fakatulou atu he talamalu Ho fonuá kae fakakakato atu 'a e fatongia talu mei tuai 'a e Fale Alea 'o Tongá, koe'uhi ko e koloa kuo mau ta'imālie ai mei he Taloní, 'i he 'aho Tu'apulelulu 1 'o Sune 2023.

Fakafeta'i 'i he langimama'o 'a e 'Afió na ke tofa 'a e hala fononga ki he ta'u faka-Fale Alea 2023. 'I hono fakamonū homau koloa mei Loto Tatau na ki he ta'u faka-Fale Alea ko 'ení, te mau fakahoko 'osikiavelenga homau ngaahi fatongiá ke tokangaekina 'a e ngaahi kaveinga ki he akó, mo'ui lelei, 'ekonōmiká, malu mo e hao hotau fonuá mei he ngaahi faingata'a 'oku hoko 'i tu'apule'angá, tauhi vaha'angatae ki he ngaahi fonua mulí, pole fakalilifu 'o e faito'o konatapú, tokangaekina 'o e ngaahi taulangá, mala'evakapuná mo e totongi hotau mo'ua.

'Oku mau fakatokanga'i 'a e mafatukituki 'o e fiema'u ke fakamalohia hono tauhi 'o e vā mahu'inga tahá, 'i he'emaui ngaahi ngāue 'oku fakahoko ma'ae kakai Ho fonuá. 'Oku mau tulitulifua ke fisi-ki-tu'a mei he'emaui fakahoko fatongiá, ke hōhoamālie mo e koloa kuo tō mei Loto Tatau na. Ko ia te mau fakahoko atu ki Ho'o 'Afió 'i he faka'osinga 'o e ta'u faka-Fale Alea ko 'ení ha fakamatala kakato 'o e ngaahi ngāue kuo lava 'o fekau'aki mo e ngaahi kaveingá ni.

'Oku fakafeta'i 'a e Fale Alea 'o Tongá 'i he lava lelei 'a e lākanga 'o e ta'u faka-Fale Alea 2022. 'I he loto taliangi mo'oni, 'oku mau fakahoko atu 'a e Lipooti Fakalahi ki he Tali Kakato 'a e Fale Alea ki he Tō Folofola 'o e ta'u faka-Fale Alea 2022. Ko e fakamatala ia 'o e ngāue na'e fakahoko 'e he Fale Alea 'o Tongá ke a'usia 'a e ngaahi kaveinga langafonua na'e moko ki ai Ho finangaló, 'i he koloa na'e tō mei he Taloní 'i he 'aho 11 'o Sanuali 2022.

'Oku mau talamonū atu mo e fakatauange ke monimonūmonitonu ai pē 'a e pule 'a Ha'a Moheofó pea ke kei Tonga ai pē 'a Tonga, 'o tu'uloa.

'I he loto faka'apa'apa mo'oni,

.....
Lord Fakafanua
Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

Kalake Tēpile: Mālō.

'Eiki Sea: Malō te u kole heni ki he Sea 'o e Komiti Fili ko eni 'Eiki Nōpele Ha'apai Fika 1 kātaki 'o me'a mai ki he lipootí.

Lipooti Sea Komiti Tali Tō Folofola ki he ngāue ‘a e Komiti Fili

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga Nōpele pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, fakamālō atu 'Eiki Sea he ma'u e faingamālie mo laumālie lelei ki he pongipongi ko eni ko e kamata e ngāue e Fale Alea ki he uike fo'ou ko eni.

'Eiki Sea ko e hangē pē ko ena kuo me'a ki ai e Feitu'u na ki he ngāue na'e fakahoko 'osi lau atu 'e he Kalake ka ko e me'a pē ko u fiema'u ke lave ai ke fakatokanga'i ko e hangē pē ko ena na'e 'osi fakahoko atu mahino ko e founa eni na'e ngāue'aki mai he Fale Alea ki he Tali ki he Tō Folofola 'a ia ko e tali fakalukufua 'a ē na'e toki 'osi hono laú. Mahino pē ia ko e na'e 'osi tali pē foki he Fale Alea 'oku 'i ai e ngaahi palakalafi ia 'oku ko e fakalea tataua pē ia he Tali Folofola kotoa pē ko e feliuliuaki pē 'i he 'i he mata'ifika ki he ta'u pea mo toki 'i ai pē ngaahi palakalafi ko ē 'oku lave hangatonu fekau'aki mo e ngaahi kaveinga na'e fai ki ai e Tō Folofola pea mo e kongā hono ua pē 'Eiki Sea 'a ena pē ko ē ne me'a ko ē ke fakatokanga'i he Feitu'u na ko e fakakakato 'a e 'a e tali ia na'e 'osi 'ave fekau'aki mo e ngāue 'a e Fale Alea ki he 'o a'u mai ki Nōvema 'o e 2022, 'aho 25 'o Novema 2022 pea mei ai 'o a'u mai ko eni ki he 'aho 31 'o Mē pea tāpuni ko eni e Fale Alea he 'Aho 1.

'A ia ko eni 'oku 'oatu fakataha mo e mo e tohi fakalukufua ki he ngāue fakakakato ki he ngāue ko ia 'o a'u mai ko eni ki he tāpuni pea toki hoko atu leva 'a eni ko ē 'oku hā pē he tohi fakalukufua 'Eiki Sea 'a e toki hoko atu 'a e ngaahi lipooti ia ki ha mahino ha taimi 'e toki tāpuni ai e 'a e To'u Fale Alea ko eni 'oku tau fononga ai pea 'e toki ngāue atu pē 'a e komiti ia ki hono tākaki e ngaahi me'a ko ia 'o toki lipooti ha taimi ko ia 'e mahino ai. Mahalo ko ia pē Sea 'a e ki'i lave nounou ka ko ena kuo 'osi fakahoko atu pē ngāue tuku atu ki he Feitu'u na mo e Hou'eiki ke fakakakato mālō.

<009>

Taimi: 1050 – 1055

'Eiki Sea: ... Ko ē ko e lipooti ena pea mo e kakato hono fakamatalá ki ha'amou me'a ki ai Hou'eiki. 'Eiki Palēmia, me'a mai

Poupou mo fokotu'u Pule'anga ke tali Tali Tō Folofola & ngāue Komiti Tali Folofola

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, mālō e laumālie e Feitu'u na, laumālie e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Fie fakahoko atu pē mau tafa'aki mau fiemālie ki he ngāue ko ē na'e fai 'e he Kōmití. Pea 'oku fokotu'u atu ai pē Sea e Lipooti ni kae 'uma'ā e talí, mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u ē pea na'á ku fanongo pe 'oku 'i ai e poupou, me'a mai Tongatapu 7.

Hoha'a ki he kakano Tali Tō Folofola & te'eki malava Fale Alea fai ngāue ki he ngaahi me'a hoha'a ki ai Tu'i

Paula Piveni Piukala: Tapu pea mo e Seá pea tapu ki he kau Mēmipá, Sea ko u manatu lelei ki he lipooti natula pehe ní 'i he'eku 'uluaki hū mai he ta'u kuo 'osí. 'Oku 'i ai pe ki'i me'a

‘oku ou hoha’ a ki ai Sea. Koe’uhi ko e kakano ‘o e Tali Folofola ‘o e ta’u kuo ‘osí, ‘oku ‘ikai ke toe kehekehe mo e kakano ‘o e Tali Folofola ko ení. Pea na’á ku hoha’ a lahi he ta’u kuo ‘osí ki he fakafōtunga ‘o e lipootí. Pea ko ‘eku anga ‘eku fakakaukaú kapau te tau hokohoko atu pē he fōtunga tatau ‘oku ‘ikai ke lave patonu ki he me’a ‘oku hoha’ a mai ‘Ene ‘Afió ki aí ‘e Sea.

Lolotonga ‘etau nofo he fo’i, he fakakaukau ko iá ‘oku ‘i ai pē mo ‘eku ki’i hoha’ a Sea ke fakahū mai ‘e he Feitu’u na pe ko e Pule’angá ha fakatonutonu, ha fakalelei ki he Tohi Tu’utu’uní ke ne hanga ‘o tuhu’i pau e me’a ko ení. Ko e ‘uhingá kae fakamāatoato hono ngāue’i Sea. Kapau ko e Tō Folofola ki He’ene ‘Afió, ko e Tali Folofola ki he’ene ‘Afió ke tau hanga ‘o *address* pe te tau hanga ‘o fakapatonu ki he me’a ‘oku hoha’ a mai ki aí. Pea ‘oku totonu ke mo’oni ‘etau fai ngāue ki aí.

He ko e hangē ko ení, te u ‘oatu e fakakaukau ko ení, na’e ‘i ai ‘ene hoha’ a mai ki he kau ‘a e Pule’angá he fakalele pisinisi taautahá. Hala ke fai ha ngāue ia ‘a e Falé ni ki ai, hala ke fai ha ngāue ia ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmiá mo ‘ene Kapinetí. Ka tau kei tala atu pē te mau fai ‘osikiavelenga homau ngaahi fatongiá. Ka ‘oku ‘ikai mo’oni ia he’etau fakahoko fatongiá. ‘Oku ou hoha’ a au ki ai Sea, he ‘oku mahu’inga ke tau hanga ‘o tauhi ‘a e vā mo ‘Ene ‘Afió, fakatatau ki he ngaahi koloa ‘okú ne faahoha’ a mai aí. Fa’a hoha’ a mai he ngaahi ‘ū ‘isiu tatau pē.

Na’e vahe ‘e he Falé ni ‘a e lau miliona ke tau’i’aki ‘a e faito’o konatapú. Lahi, ko ‘etau tala atu pē te mau fai ‘osikiavelenga. ‘Ikai ke ‘i ai ha me’a ia hē ke ne hanga ‘omai ha *indicator* Sea. Ko e ‘uhingá ‘eku hoha’ á he ‘oku ‘osi totonu ke tau hanga ‘o lí ha ngaahi maea lalo ke ne hanga ‘o fakamā’opo’opo mai ‘a e me’a ‘oku hoha’ a ki aí. Ko e taimi ko ē te tau lipooti ai aofangatukú, tau lava ‘o ‘oatu e ngaahi *indicator*. Ko e tu’unga ē ‘oku ‘i ai ‘a e mo’uileleí he fonuá ni. Ko e ‘avalisi ta’u ‘avalisi ‘a e tokolahi taha e fonuá ni ko e ta’u 22, faka’ilonga ia ‘oku mahamahaki e kakaí.

Ko ‘eku ‘uhingá ke tau ‘oatu ‘a e ngaahi *indicator*; ko e fo’i pehē atu ko ē ko e ‘oku tau fai ‘osikiavelenga

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea

Paula Piveni Piukala: Pea te mau fakakakato e ngaahi me’a ko ē, ‘ikai ke u tui au ‘oku fe’unga ke ‘ave ki He’ene ‘Afió.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: Ne ‘ai pe ke tuku ke me’a ke lava ka ko hono talamai ko ē ko e ta’u 22, ko e ngaahi *indicator* ia ki he mahamahakí. ‘Oku hala ‘aupito ia, ko e ta’u 22, ko e mahinó ia ko e fonuá ni ‘oku tokolahi ‘a ‘etau kau

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku fakatonutonu atu pē

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke ‘asi ia ai

Paula Piveni Piukala: Ko e *normal distribution* kapau ‘oku sikiu ki he ‘avalisi ta’u 22,

fakamahino leva ia 'oku si'isi'i e ta'u ko ē.

'Eiki Sea: Tongatapu 7, te u toki tuku atu ho faingamālie he 'oku tauhi e taimi ko e fakatonutonú, me'a mai 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e fakatonutonú ia 'e Sea 'oku 'ikai ko e 'uhinga, peseti 'e 50 'o e *population* pe ko e tokolahi 'o Tonga ní, ta'u 22 'o fai ki lalo. Mahino ia ko e tokolahi 'o e fonuá ni 'oku kei ta'u iiki. 'Oku 'ikai ha'ane fekau'aki 'ana ia pea mo e mahamahakí. 'Oku 'i ai pe 'ū *indicator* kehe ia ki he lahi 'o e suká, lahi 'o e mahaki mafú kae 'oua 'e tohoaki ...

<010>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Palēmia: ... 'a e fu'u me'a kehe ia 'o fakanofu atu ia 'i ha me'a kehe. Ko u kole pē ki he Fakafofonga ta 'oku sai pē 'oku mate letiō, ko e 'uhingá ka lava tau talatalanoa lelei pē 'i he ngaahi me'a 'oku mo'oni ka tau 'unu atu pē kimu'a. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u faka'apa'apa pē au ki he, ka 'oku 'ikai ko ha 'uhinga eni ia ko hane tukuhifo. Ko u fiema'u pē ke tau talanoa maama Sea. Kapau te ke fakatokanga'i mai e ki'i kalafi ko ē ko u taa'i atú Sea, ko e faka'ilonga ē ko e faka'ilonga ē 'oku *scaw* 'a e *population* ki hema. 'UHINGA ia, ko e *life expectancy* kuo, ko hono mahu'inga Sea ke tau talanoa ki he me'a ko eni, 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia pe 'oku fe, pe 'oku mo'oni 'eku laú pe 'oku mo'oni 'ene laú.

'Oku 'uhinga ia ke tau 'omai mu'a ha *indicator*, 'uhinga ia ke tau fakahoko ki he 'Ene 'Afíó. Ko e *indicator* ko e anga 'etau tu'unga faka'ekonómiká. Ko e me'a ko ē ko e fo'i pehē atu te mau fai 'osikiavelengá pea ngata aí pea 'osi iá pea ko e ngaahi me'a eni, tefito eni na'e hoha'a mai ki aí ke 'oua 'e kau e Pule'angá he fakalele pisinisí. Faingata'a'ia e fonuá ni he *industry* ko iá ka 'oku 'ikai ke fai ha me'a ia ki ai. Ko fē leva e fai 'osikiavelenga 'o fakatatau ki he'ene faka'amú ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Mo 'etau fakahoko fatongia 'oku 'ikai ke fai ia ki ai.

'Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonú pē Sea ko e me'a ko eni ki he *private sector* ko e me'a ia he tō folofola e ta'u atú. Ko e tō folofola ko eni Fakafofonga kapau te ke me'a lelei pē ki ai, 'oku, ko e ako, mo'ui lelei mo e *economic recovery* pea mo e *drugs* na'e fai ki ai e me'á. Hangē pē ko ē ko e me'a ko ena 'oku 'asi mai 'i homou me'a na'a mou kau ki ai he komiti. Ka 'oku 'ai atu pē ke 'oua 'e toho takai holó, tau nofo pē hē he na'e hangē ko e fakama'ala'ala ko ē kuo 'osi fa'a faí, 'e a'u ki he 'osi 'a e Fale Alea 'o e ta'u ní 'e 'omai leva e lipooti pe ko e hā e 'ū me'a na'e fai ke tau pehē ke fakatatau ki he ngaahi, ngaahi 'ulu'i me'a na'e 'omai he 'Ene 'Afíó ke fai ha tokanga ki aí.

'A ia te tau lipooti leva ki he mo'ui lelei pe 'oku 'i ai ha lau ki he 'ekonómika e fonuá, pe ko e malu 'a e fonuá. Ko e fai leva ia e *stock take* pe ko e lipooti ia ko ē ki hē. 'A ia ko e me'a ia na'a tau fai he ta'u kuo'osi ko 'etau 'uluaki tali pea tau toki foki mai leva he 'osi ko ē ta'ú 'o

‘omai ai e fakaikiiki fekau’aki mo e ngaahi tefito’i mahu’inga’i me’a ko ē na’e fai ki ai e Tō Folofolá. Ka ko e anga pē ia ‘a e fakama’ala’ala atu pē na’a tokoni Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Faka’apa’apa pē Sea ki he Palēmiá. Ko e ‘uhinga ‘eku lave ‘a’aku ki he 2021 he ko e ‘asi mai mei he lipooti ‘a e komiti ko ení ko e fo’i angamaheni eni mei he 2021. Mei he 2021 ‘oku ‘i ai e tali tu’o ua. Tali ‘uluaki, tali he ‘osi ‘a e ta’ú ke ‘oatu ai ‘a e ngaahi *indicator* fakatatau ki he ngaahi faka’amu mo e ngaahi fiema’u ‘a e me’a ‘oku hoha’a mai ki ai ‘a ‘Ene ‘Afió. Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakalave ki aí ke tau sio leva ai ki he *pattern* e anga, talanoa mai ia he me’a ki he ta’u ní kae fēfē e me’a ki he ta’u kuo’osí. Fēfē e me’a ki he ta’u ko ē 2021 ‘a ē ko ē ‘oku hoha’a maí.

Kia au ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke fiemālie ‘Ene ‘Afió ki he fakahoko fatongia ‘a e Feitu’u na Sea. ‘Asi ia he ‘ikai ke me’a mai he ‘aho 7 ‘o Tīsemá ‘o tāpuni e Fale Aleá fakatatau ki he me’a na’e ‘osi femahino’aki ki ai ‘a e Feitu’u na. Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakalavé Sea ‘oku mahu’inga ke tau tokangaekina ke ‘oua ‘e tukutukunoa’i.

Tokanga ki he lēkooti ‘a e Fale koe’uhi ko e ‘ohake me’a fekau’aki mo e Tu’i

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu pea mo e kole atu pē ke ‘omai mu’a ha fale’i ki he lekooti ‘a e Falé. He kuo fokotu’u mai he Fakafofongá ia na’e ta’efiemālie ‘Ene ‘Afió ko e me’a na’e ‘ikai ke hā’elea ai ‘a e tāpuni ‘a e Falé. Ko u tui ‘oku kau eni he anga ma’ulalo ke ne hanga ‘e ia ‘o talamai ‘a e finangalo ‘o e Tama Tu’í. Ko e me’a ia ‘oku ou ‘oatu aí ke fai mai mu’a ha lau ...

Paula Piveni Piukala: Ko u kole atu ...

‘Eiki Palēmia: Kapau ‘oku me’á pea to’o mei he minití. Tau talanoa pē tautolu ki he’etau me’a ‘oku tau fakakaukau’i. ‘Oua te tau fai ‘etautolu ‘o, ‘a e pehē ko e finangalo ē ‘a e Tama Tu’í, finangalo ē Tama Tu’í. ‘Oku ‘ikai ko e tonu ia ke fai ia he Fale ni. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole atu ke tau fai mo’oni he me’a ko ení. Ko ‘eku ma’ú Sea na’e ‘i ai e tohi na’e ‘omai ki he Feitu’u na fekau’aki mo e me’a ko ení. ‘Oku mahu’inga ke ke hanga ‘o *disclose* mai e tohi ko iá ki he Fale ni. Ko ‘eku ma’u ‘aku ia mei he fakamatala kehe ka ‘oku mahu’inga ke tau ‘ilo loloto ki he ‘ū me’a ko ení ke tau fai mo’oni hotau fatongia. Kia au ‘oku ‘ikai ke fe’unga ‘a e fotunga ‘o e lipootí ke fakahoko atu ‘aki ko e tali folofola ki he ‘Ene ‘Afió fakatatau ...

<002>

Taimi: 1100-1105

Paula Piveni Piukala: ... ki he fakakaukau ‘oku mahu’inga ke tau muimui’i mai e ngaahi me’a na’e tokanga ki ai, pea tau ‘omai ha *indicator*, ko ha līpooti ki ha taki ‘oku fiema’u ke ‘oatu ‘a e līpooti ‘oku fiemālie hono ‘atamai, ne sio hifo pē ‘o ‘ilo’i, sai ko e tu’u ‘eku *desk board*, ‘oku mei maha ‘eku me’alele, te u afe, ko e faitu’utu’uni ia ‘i he *indicator* Sea. Ko e mahu’inga ia ki a au, ‘oku ‘ikai ke fakafiemālie kia au ‘eku sio ki he līpooti ko eni ko e pehē atu pē **te mau fai ‘osikiavelenga lolotonga** ko ia, ha mata’ā’ā ‘a e ngaahi me’a na’e mahu’inga’ia ai, ‘ikai ke fai ha tokanga ‘e taha ki ai ‘a e Fale ni. Ko e me’a ia ‘oku ou hoha’a au ki ai Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku mahino ‘a e poini ko ē ‘oku ‘ohake ‘e Tongatapu 7, ‘oku ‘ikai fiemālie ki he fōtunga ko eni ‘a e līpooti ‘o hangē pē ko e fakamatala ‘a e Sea ko eni Komiti Fili ki he

Tali Folofola. ‘A ia ‘oku fakahū mai ‘e he, ‘a e talí ‘i he fakalukufuá, ka ‘oku vivili mai ‘a Tongatapu 7 ke tau fakahū ki ai ha ngaahi *indicator* he’ene fakalea, pē ko ha ngaahi sitetisitika, ‘uhinga lelei ai ‘a e tali ko ē ki he Tō Folofola. Ka ko e fōtunga ko ē ‘i ai ‘a e līpooti mo e tali Hou’eiki ko e me’a pē ia ‘a e Hou’eiki Mēmipa ke nau fokotu’u mai.

‘A ia ko e pōini ‘uluaki pē, ko e me’a hono 2 ko ‘ene fakamatala ko ē ki he ta’u kuo ‘osi ki he 2022, te u to’o pē ko ho’o fakatātā, koe’uhi he na’e ‘ikai ke fakakau ia ‘i he tali ko ē ‘o e ta’u kuo ‘osi, ka ko ho’o fakatalanoa ko ē ki he ta’efiemālie ‘a ‘Ene ‘Afio, ko e me’a angamaheni Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke tau talanoa ki He’ene ‘Afio ‘i Fale ni. Pea kapau na’e ‘i ai ha tohi ko e tohi ko iá ‘oku ‘ave ia ki he tokotaha na’e fakapatonu ki ai. Pea ko e me’a pē ‘a e tokotaha ko ia mo e tokotaha ko ē na’ane hanga ‘o fa’u e tohi.

Hou’eiki tau foki mai ki he līpooti he ko eni kuo ‘osi ‘i ai ‘a e fokotu’u ‘e taha, mei he ‘Eiki Palēmia ke tali, pea ‘oku ‘i ai ‘a e poupou, pea ko eni ‘oku ‘omai ‘a e fakamalanga ke liliu ‘a e fōtunga ‘o e tohi. ‘Oku kei fai pē ‘a e feme’a’aki Hou’eiki te u tuku atu ‘a e faingamālie, ‘Eua 11 me’a mai.

Taniela Fusimālohi: Fakamālō atu ‘Eiki Sea ‘a e ma’u e faingamālie. Ko u ki’i fai atu pē ki’i lea ko eni koe’uhi ko e me’a ko ē na’e fai ‘e he komiti ‘i he ta’u kuo ‘osi pea ‘oku ou fakatokanga’i he pongipongi ni ‘oku ‘ikai ke lau mai ke tau fanongo ki he lekooti ko ē ‘o e Tō Folofola. Ka ko ‘eku manatu ki he ngāue ko ē na’e fai ‘e he komiti he ta’u kuo ‘osi ‘oku mahino foki ko e ‘omai ko eni ‘o e līpooti ko eni, ko e līpooti eni ‘a e komiti ke mai ke vakai ki ai ‘a e Fale, pē ‘oku toe ‘i ai ha ngaahi monomono ki ai.

Ka ko ‘eku ma’u ki he ngāue ko ē na’e fai ‘i he ta’u kuo ‘osi pea ‘oku ou, ‘oku ‘ikai ke u manatu’i lelei pē na’e fekau ‘e he Feitu’u na ‘a e motu’a ni ke kau ki he komiti ko iá, ka ‘oku ou manatu’i ‘a e me’a ko eni. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e lisi heni ‘oku hā mai ‘i he tohi, ka na’e fai ‘a e talanoa ko e, ‘oku faka’amu, ‘oku ou tui ko e talí ‘oku ‘omai foki ‘a e ngaahi fo’i tefito’i me’a ke fai ki ai ‘a e tokanga ‘a e Fale Alea, pea ‘oku tau ‘oatu leva ke kakato ‘a e talí, ‘io, ‘e fai ‘a e tokanga ki he ako ‘i he ngaahi me’a ko eni, pea ko ‘etau fatongia leva ke feinga ke tau sio ange ko ‘etau tali, ‘oku tu’u tatau pea mo e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e Tō Folofola. He koe’uhi he ko e ngaahi ‘elia ko eni ‘oku lisi mai ‘a e 1 ki he 10 ko e ngaahi ‘elia mahu’inga foki ia pea ‘oku toe fakamamafa mai pē heni ‘a e me’a tatau ia na’e ‘osi fakamamafa mai pē he Tō Folofola ‘o e ta’u kuo ‘osi, hangē ko e ‘uluaki mo e 2, kau ai pē pea mo e 7, ‘oku hā fo’ou mai heni ‘a e ngaahi me’a ia ‘e ni’ihi hangē ko e 4 pea mo e 5.

‘A ia kiate au ia ‘oku ou tui Sea ko e me’a eni ke tau talanoa’i ‘i he ‘aho ni, ko e hā ‘a e kakano ko ē ‘o ‘etau tali ke fakao fiofi ‘a ‘etau talí ki he me’a na’e fakahoko mai ki ai ‘a e Tō Folofola ‘i he ngaahi me’a.

‘Oku mo’oni pē ia he ‘ikai ke tau fu’u fakaikiiki tautolu ko e ngaahi me’a e, ka ‘oku tau vāvāofi ‘a e ‘oatu ‘a ‘etau tali, pea mo e me’a ko ē na’e fai ki ai ‘a e ‘uhinga ko ē ‘a e Tō Folofola pea ‘oku ou tui ko e ‘aho ni ko hotau faingamālie ke tau sio ki he kakano ‘o e līpooti ‘oku ‘ai ke ‘oatu ki He’ene ‘Afio ‘i he ngaahi ‘elia ko eni, ke toe kakato ange, koe’uhi ke ‘oua ‘e ‘Afio ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio pea toe ...

<005>

Taimi: 1105-1110

Taniela Fusimālohi: ... 'E 'i ai ha 'uli'ulilātai 'i hono Langi pea mo hono Finangalo 'oku 'ikai ke tau 'oatu ha me'a ke tau ngāue'i. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai ko 'etau Patiseti kuo 'osi tufa mai ia ke fai ki ai 'etau talanoa 'i he ngaahi 'aho ka hoko mai. Ka ko e anga 'eku sio ko ē ki he me'a ko ē 'oku 'omai he pongipongi ni pea mo 'etau Patiseti 'oku hangē 'oku 'ikai ke ne fetaulaki kinaua ia 'o kapau te tau talanoa ki he Patiseti, pea ko e toe fo'i faingamālie hono ua ia ke tau toe 'ai ke mahino 'oku laini taha 'a e Tō Folofolá mo e ngaahi palani ko eni kuo 'osi tufa mai pea mo e Patiseti ko eni kuo 'osi tufa mai, he koe'uhí ko e me'a ko ē kuo tufa mai 'i he ma'u 'e au ia 'i he 'osi 'eku hanga 'o lau 'a e *statement* mo e ngaahi me'a ko ia, 'oku hangē pē ko e me'a he pongipongi ni 'oku 'omai 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia 'e ni'ihī ngaahi 'elia 'e ni'ihī 'oku 'ikai ke na tu'u laini taha.

Pea ko u tui ko e me'a ia na'e fai ki ai 'a e Tō Folofola he ta'u kotoa pē ko e 'omai 'a 'etau 'asenita lahi mei he Hau 'o e fonua ke fai ki ai ha ngāue, pea ko 'ene a'u ko ē ko ē ki he 'osi e ta'u kuo 'osi na'a tau fai foki 'a e lipooti pea na'a ku kau atu ki he komiti ko ia, pea 'oku hangē na'e ongo'i na'e 'i ai 'a e 'u me'a ia 'e ni'ihī na'e hangē na'e 'ikai ke lele taha 'a e lele 'a e ngāue 'a e Fale Alea mo e lele 'a e ngāue 'a e Pule'anga mo e me'a na'e fai ki ai 'a e Tō Folofola 'o hangē pē ko e me'a ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a Tongatapu 7.

'A ia 'oku fa'a 'i ai 'a e taimi ni 'e ni'ihī 'oku tau fa'a ngāue'aki e leá 'o fu'u fālahi ia pē 'oku fu'u'ika ke mahino ngofua ia ki he lau, ka ko u tui ko e faingamālie ko ē 'o e pongipongi ni ke tau siosio lelei pē 'oku vāvāofi 'a e ngaahi me'a he 'oku ou tui ko e Finangalo ia 'o 'Ene 'Afio ki he Fale Alea ke tau muimui 'i he mape ko ia. Ko e ta'u kuo 'osi ko e mape lelei 'aupito na'e 'omai ke fai ki ai 'a e tokanga, ka na'e 'ikai foki ke fai hano toutou vakai'i e mape ia he ta'u kuo 'osi ke pehē ke toutou fakataha e komiti ko ē 'oku ne fai 'a e lipooti 'i he ngata'anga 'o e ta'u, na'e 'ikai ke fai foki ha ngaahi fakataha pehē.

Na'a tau toki fakataha pē 'i Novema he 'etau pehē ke toki 'ai pē fo'i fakataha ko ē, pea 'i he 'eku ongo'i ko ē he fai e fakataha ko ia na'e hangē na'a tau toki feinga holo pē ke kumi holo e fakamatala 'o 'omai ke tau feinga pē he fo'i fakataha pē ko ia ke 'ai ke mali e ongo me'a, pea ko u tui na'e 'i ai 'a e fangata'a'ia lahi e komiti ke 'ai ke laini taha e ngaahi me'a, ka ko u tui ko e pongipongi ni 'oku 'i ai hotau faingamālie mahino pē ia te tau hanga 'o tali ka 'oku 'i ai 'a e faingamālie heni ke tau siosio lelei ko e talí ko e 'osi ko ia ko 'etau mape hala fononga ia he 'etau lele atu ko eni mo e Patiseti mo e palani mo e palani fakalukufua 'a e Pule'anga 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku tau sio ki ai he pongipongi ni he ngaahi lisi ko eni.

'Oku 'ikai ke u tui au 'oku hā lelei ke tau 'oatu pē 'etautolu ha fu'u fo'i lisi pehē fu'u fo'i lisi pehē 'i ha tohi Tali Tō Folofola. Tau hanga 'o fakamatala'i atu 'i ha ki'i fo'i laine 'e fiha pē ko ha fo'i palakalafi. Ko e me'a ē 'oku mau fakakaukau ki ai ke taau pea mo e Finangalo 'a e 'Afio na ki he mape faifolau 'e folau ki ai 'a e Fale, mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Oku ou tokoni atu pē ki he feme'a'aki Hou'eiki koe'uhí ko e fakalea ko eni 'a 'Eua 11 ke 'oua 'e 'ave ha lisi. Kole atu ki he Kalake ke 'ohake ange 'a e fakalahi fika 1 'a ia ko e lisi ko ē 'oku fakaikiiki ko ē kimu'a 'o e lipooti 'oku to'o ia mei he fakalahi fika 1 'a ia ko e Tō Folofola. Ngaahi kaveinga ko ena 'oku lisi hifo.

Paula Piveni Piukala: 'E lava 'o toe ki'i lau'i mai ai pē 'a e Tō Folofola Sea he fo'i taimi ko ia.

'Eiki Sea: Ko ia, 'a ia ko e fo'i kaveinga ko ē loma 'uluaki, ua, tolu, fā, nima, ono, fitu, valu, hiva, hongofulu 'oku to'o mei he fakalahi fika 1. Te u kole pē ki he Kalake ke ne lau mai koe'uhí 'oku kole mai he Hou'eiki Fakafofonga ke nau fanongo ki ai.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Kole mu'a ha ki'i taimi ke fakahoha'a atu.

'Eiki Sea: 'Eiki Tokoni Palēmia, te u 'uluaki kole ki he Kalake ke ne lau mai 'a e fakalahi 'uluaki pea toki 'oatu ho taimi.

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō.

'Eiki Sea: Kalake.

Kalake Tēpile: Fakalahi 1: Tō Folofola Huufi to'u Fale Alea 2023

'Aho 1 'o Sune 2023

Tapu mo e 'afio 'a e 'Otua na'e momoi ki ai 'a e fonuá ni.

Tapu mo e Hou'eiki 'o e fonuá, tapu mo e Sea 'a e Fale Alea, tapu mo e Palēmia 'o Tonga.

Fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi he tauhi mai kimoutolu ke mou fua e ngaahi fatongia 'o e Fale ni,

Pea 'oku mamafa tatau pē 'a e ako, mo'uilelei mo 'etau 'ekonōmika 'i he fatongia ko ia.

'I he lava atu e ngaahi faingata'a ...

<007>

Taimi: 1110-1115

Kalake Tēpile ... he ta'u Fale Alea kuo 'osi 'oku tau ako mei ai 'a e ngaahi me'a 'oku mahu'inga ki he malu 'a hotau fonua ni. Ko e ngaahi mālohinga mei he tokoni ki hono fua'aki ho'omou ngāue 'oku ou faka'amu ke toe fakamālohi'i he ko e ngaahi pole 'oku hanga mai. 'I māmani lahi kuo hoko 'a e fe'auhi 'a e ngaahi Pule'anga mālohi pea te tau faingatā'ia 'i he ngaahi fefusiaki mo hono fekumi ki ha founa ke tau tauhi 'etau ngaahi vā mo kinautolu fakataha mo e taumu'a mo e malu 'a e fa'unga hotau fonua, ka 'oku 'ikai ko e ngaahi taumu'a mo e ngaahi fa'unga kehe.

Kuo hoko 'a e ngaahi tau he ngaahi fonua mama'ó ke lavea noa ai hotau ki'i fonua, pea 'oku fakafiemālie 'a e poupu 'oku mou fai ma'a e melinó. Ko e melino mo e ma'uma'uluta 'a hotau fonua 'oku pole'i ia 'e he faito'o konatapú. 'Ikai ngata pē 'i he 'etau to'utupú ka ko hono fakafaingatā'ia'i 'etau Fakamaau'anga pea holo ai e falala 'a hotau kakai ki he 'etau mahu'inga'ia he melino mo e tauhi lao.

‘Oku ‘oatu ‘a e fakamālō ki ho‘omou fokotu‘utu‘u ngāue ki he ngaahi uafu mo e mala‘evakapuna ke vāofi ai hotau kakai ‘i he ngaahi ngāue ‘oku mou fakahoko ma’a kinautolu. Ko e vā mahu’inga taha ia ke mou tauhi. ‘E fakangatangata mo fakafaingatā’ia’i eni he ngaahi me’a hangē ko hono totongi ‘o e mo’ua. Neongo e si’isi’i ha koloa ke fakama’ama’a ‘aki ka ko ho‘omou fokotu’u ngāue ki hono tauhi e vā mahu’inga taha te ne ‘omi ha ‘uhinga ke tau matu’uaki ai e ngaahi faingata’a ni.

‘Ofa atu
Tupou VI
Tu’i ‘o e ‘Otu Tonga.

'Eiki Sea : Hou'eiki ‘a ia ko e Fakalahi Fika 1 ia na’e to’o mei ai ‘a e ngaahi poini ko eni ‘oku lisi atu faka-Loma ki he 10.

Fakalahi Fika 2 ko e tohi ko ia ‘oku tali ‘aki ‘a e Tō Folofola ‘oku fokotu’u mai ‘e he Kōmiti pea mo e Fakalahi Fika 3 ko e fakakakato ia ‘a e Lipooti ko ia ‘o e ngāue na’e fakahoko mei Nōvema ‘o a’u mai ki he tāpuni ‘a e Falé. ‘Ai ke mou me’a ki ai Hou'eiki. 'Eiki Tokoni Palēmia me’a mai.

Fokotu’u mei he Pule’anga ke tali Lipooti Tali To Folofola Komiti Fili

'Eiki Tokoni Palēmia : Tapu mo e Feitu’ú na 'Eiki Sea, tapu atu ki he Tēpile ‘a e Hou'eiki Nōpele. Fakatapu foki ki he Tēpile ‘a e Fakafofonga e Kakai pea tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā. 'Eiki Sea ko e me’a ‘oku ou tokanga ki aí, ko e Tō Folofola ko eni ko ē mei he Taloni. ‘Oku ‘ikai ko e fo’i Tō Folofola pē ‘e taha ‘e fakakaukau’i, ‘oku fakakaukau’i mai ia mei he tūkunga mai e ngaahi ta’ú. Pea a’u mai ko ia ki he tūkunga lolotonga, kapau te tau fakatokanga’i ‘oku kehe ange ia mei he tūkunga ko ē pea ‘oku makatu’unga ia 'Eiki Sea he na'e hanga ‘e he Falé ni he ngaahi ta’u ko eni kuo toki maliú, ‘o fulihi e founa tali ‘o konga 2. ‘O tali ‘uluaki ko eni he hili ‘a e Tō Folofolá, pea tali hono 2 ki he faka’osinga ‘o e To’u Faka-Fale Alea ‘o ‘oatu ai ‘a e ‘u ngāue ko ē kuo lavá.

Kapau te tau fakatokanga’i 'Eiki Sea e tūkunga mai tuku’au mai ‘a e ngaahi Tō Folofola ‘oku ‘i ai ‘ene maliu. Ko ‘ene maliu ia makatu’unga mei he ngāue ko ē ‘oku faí. Ka ‘e ‘ikai ke tau lava ‘o fokotu’u atu ha tūkunga he lolotonga ‘oku tuku mai ‘a e ngāue ke tau fai. ‘A ia ko e taimi ni ko hono tuku mai ‘a e Tō Folofolá ke tau ngāue ki ai pea tau talaatu leva ia he ‘osi ko ē ‘a e ta’u.

He ‘ikai ke tau lava ‘o tuku e *indicator* he taimi ni he te tau lohiaki’i ‘Ene ‘Afio tapu mo e Feitu’ú na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki ‘o e Fale. Ko e ‘uhinga ia na’a tau fulihi ai e founa ngāué koe’uhi ke lelei ange pea lava tonu ange ‘etau fakahoko fatongia fakatatau ki he finangalo ko ia ‘o ‘Ene ‘Afio...

<008>

Taimi: 1115-1120

'Eiki Tokoni Palēmia: Pea ko u kole pē 'Eiki Sea ke tau tali ‘a e lipooti ko eni he koe'uhí ‘oku ‘i ai e konga hono ua ‘o e lipootí ko e faka’osinga ia ‘o e Ta’u Faka Fale Alea.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘e lava pē ‘o fai ha ki’i tokoni?

'Eiki Sea: Ke tali pē 'Eiki Tokoni Palēmia 'a e kole tokoni?

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea na'e 'osi malanga pē na'e 'ikai ke u fakahoha'a au ia na'e me'a pē 'anenai 'o pāhia pea ko 'etau tu'utu'uni Sea tu'o taha pē taimi Fale Alea. 'Oku 'ikai ke fai ha fakatonutonu ia fakatonutonú 'e fai ia he taimi Komiti Kakató taimi tipeití ia. Ko u kole atu Sea kapau 'oku tokoni toki kole atu ha'ane taimi mavahe ki he Feitu'u na fakatatau ki he'etau tu'utu'uni 'oku ou kole atu Sea tau fokifoki mai ki he'etau tu'utu'uni ngāue ka tau maau. Na'e me'a pē Fakafofonga 'anenai na'e 'ikai ke u fie ...

'Eiki Sea: 'Eua 11 'oku 'ikai ke tali ho'o kole tokoní. Taimi pē eni ia e 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō 'Eiki Sea. Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku fe'unga ange pē founa ngāue 'oku tau fai 'i he taimí ni pea 'e lava ke tau fakahoko e me'a totonu na'e hoko 'i he Falé ni pē na'a tau ngāue'aki 'o fakatatau ki he me'a ko ē 'oku 'omai pē 'ikai he 'oku mahino ia 'i he Tō Folofola 'Eiki Sea mahino na'e 'i ai 'a e lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'i he tu'unga ko ē 'o e Folofola fakamuimui ko eni 'Eiki Sea. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu tau tali eni ka tau hoko atu 'Eiki Sea mālō.

Lord Nuku: Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'Eua.

Tokanga ke fakamali'i kaveinga ngāue he Tō Folofola 'i hono alea'i Patiseti 23/24

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu atu foki ki he Palēmia kae 'uma'ā e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea ko e mahino ko ē ki he motu'a ni 'a e Tō Folofola pea mo e Tali Folofolá. Ko e Folofolá 'oku 'asi pē mahalo he'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku mea'i pē he Tokoni Palēmia ko e taumu'a ngāue eni ko ē ko ē 'oku 'omai ko ē ke tau hanga 'o muimui'i he ta'ú. 'A ia ko e me'a ko ē 'oku mahino mai 'i hení ko e totongi mo'ua, pole'i 'e he faito'o konatapu 'a e melinó hotau fonua ni pea ko e me'a ko ē hono tolú ko e fetu'utakí ko e fo'i me'a 'e tolu 'a eni ko ē 'a ē 'oku mahino ki he motu'a ni.

Ka ko 'eku me'a 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'Eiki Sea ko e 'osi e Tali Folofola ko eni pea mo e 'ū kaveinga ko eni ko ē 'a ē 'oku ou sio ko ē ki ai ko ē fo'i kaveinga 'e tolu, mo'ua, faito'o konatapu, fetu'utaki 'a ia 'oku 'uhinga ia mala'evakapuna pea mo e uafu mo e hala. Pea mo 'etau totongi mo'ua pea mo e pole'i 'i he faito'o konatapu 'a ia ko e fo'i me'a lalahi ia 'e tolu. Ka ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki ai Sea ko 'ene 'osi ko ení te tau hoko ki he patisetí. Ko e me'a eni 'oku tonu ko ē ke mahu'inga taha ko ē ko ē ko ē ki he Fale Alea 'a eni ko ē 'oku 'omai ko ē 'i he Tō Folofola ko ení.

Ka 'oku 'ikai foki ke tau toe 'eke 'e tautolu e me'a ko eni pē na'e ngāue'i 'e he Pule'anga 'a e Folofola ko eni e, 'a eni ko ē kuo hilí 'a ē ko ē 'oku fai ki ai 'a e fakamatala ngāue 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ē 'oku ou hoha'a au ki aí tau tali eni pea tau hoko atu ki he patisetí pē 'oku fengāue'aki e patisetí mo e me'a ko eni pē 'ikai. Ka ko 'eku fokotu'u atu 'a'aku ia ki he hangē ki he me'á ko e patiseti te ne hanga 'o 'omai pē 'oku kāinga 'a e fokotu'utu'u pea mo e Folofola ko eni 'oku 'omai Sea. Ko u tui ko e me'a ia 'oku mahu'inga ko ē ki he motu'a ni ia ke tau toki ngāue'i 'a e me'a ko eni ko e halafononga ia 'o e 2023 ki he 2024.

Ko e talí ia 'oku 'ikai ke hanga 'e he Tali Folofola ia ko eni 'o fakamahino'i pē ko e hā ko ā e me'a na'e talí 'a ē ko ē na'e 'omai ko e me'a pē 'oku tu'u mai hení 'oku 'i ai e fakamālō lahi

atu ki ho'omou fokotu'utu'u ki he fetu'utaki 'a ia ko e uafu mo e mala'evakapuna 'a ia ko e fetu'utaki ko e me'a ia 'oku fakamālo'ia mai mo e faito'o konatapu na'e 'osi 'omai pē foki hono pa'anga 'i he ta'u fakapa'anga kuo hilí. Pea mo e totongi mo'ua na'e 'ikai ke fai ha ...

<009>

Taimi: 1120 – 1125

Lord Nuku: ... fakahā pē he totongi mo'uá he me'a ko eni kuohilí Sea. Ka 'oku ou tui 'oku tonu ke tau hanga 'o vakai'i fakalelei 'a e Tō Folofola ko ení he'ene fekau'aki ko ē pea mo e ta'u fakapa'anga ko ení ki he'etau tali ko ē ko ē 'o hangē ko e kongā 2 ko ena ho'o talí 'Eiki Sea. He 'oku fo'ou foki, 'a e 'oatu e Tali Folofolá pea 'oatu ai mo e fakamatala ngāue. 'Oku fo'ou, fo'ou 'aupito ia ke tau hanga 'o fakamatala'i atu.

Ko 'etau Tali Folofola, ko e Tali e Folofola. 'Oku ou tui au ki he 'ave ko ē na'e 'osi fai e Folofola mai ke fakahū ange meí he Potungāue kotoa pē 'enu fakamatala ko e hā e ola e ngāue 'o e ta'u kuohilí, he ta'u kotoa pē pea tāpuni e Fale Aleá Sea. Ko e me'a ia ko ē 'oku fai ki ai e tokangā he koe'uhí 'oku tau ki'i fetō'aki kehekehe tautolu ia. Koe'uhí ko e anga ko eni e me'a ko ē, 'oku mo'oni e Fika 7 ia.

Tau tali atu pē tautolu 'oku fai hotau 'oskiavelengá, ko hotau 'oskiavelengá foki 'o tautolu ia 'oku 'ikai ke 'i ai hano fika, hano me'a fakamā'opo'opo 'ona. Pe ko e peseti 'e fiha ke a'u ki ai e 'oskiavelengá ka tau hanga 'o 'oatu e 'oskiavelengá. Ka ko e me'a pe 'oku 'uhinga atu ki ai e motu'á ni ia ko e fo'i me'a ē 'e 3 kuo fakahoko mai he Tō Folofolá pea tau ngāue'i ia he patiseti ko ē ta'u ní Sea, mālō.

Tokanga ke fakatokanga'i ko e Tali Tō Folofola ko e fakakakato mai ia ngāue mei Novema ta'u kuo 'osi ki 1 Sune 2023

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Fale Aleá kae 'oatu pe ha ki'i, 'e Sea ko u tu'u pe au ia he feme'a'aki ko e 'uhingá he ka mahino pē tau fononga ko ē mo e me'á ke mahino. Ko u tui 'e mahino pē ange 'a e me'a, ko e 'Eiki Sea te'eki ke tau langa tautolu he fo'i Tō Folofola ko eni ke kamatá. Ko 'etau kamatá eni pea tau go, 'a ē ko ē *get set go* 'i he patisetí. 'A ē ko eni 'oku tala atu ko eni, ko 'etau tali leva eni ko ē 'a e anga maheni 'a e Fale Alea 'o Tongá ko eni te mau ngāue ki he ngaahi fo'i Tō Folofola ko iá 'a eni 'oku tau kamata ko ení.

Ko e ngāue ko eni 'a eni ko eni ko ē na'e 'osi fakahoko atu pē 'i he līpootí. Ko e fakakakato mai ia 'a e fo'i fakamatala ngāue 'a e Fale Aleá mei Nōvema 'o e 22 ki he tāpuni ko eni ko ē 'i he 'aho 'uluaki 'o Suné. 'A ia ko ia 'o hangē pe ko e fakamatala fakata'ú, 'a ia ko e nofo atu pē hono fakakakato ko ē fo'i fakamatala ko eni na'e 'osi 'ave ia ki he ngaahi ngāue ko eni ko ē 'o a'u mai ki Nōvemá. Na'e 'osi fai ia 'e he komiti ko iá 'o 'ave, 'osi 'ave e līpooti ia ko iá. Pea ko e fakakakato mai leva eni mei Nōvema ko iá ki he 'aho 31 'o Mē 'a e fo'i fakamatala ko eni 'oku 'oatu fakataha ko eni mo e fo'i tali fakalukufua. Ko e tali fakalukufuá ko e tali ia ko eni ko ē ki he'ene Tō Folofola mai, ngaahi kaveinga ko ena ki he ta'ú. Kamata ko eni 'i he patiseti fo'ou ko eni 'o fononga aí.

'A ia pea 'oku 'oatu ai e tali ko eni fakalukufua angamaheni pē na'á ku 'osi lave ki ai kimu'a 'Eiki Sea. Ko e mei palakalafi 'e ni'ihí 'oku tu'uma'u pē, ko e angamaheni pe ia hono fo'i tali atu 'o e Tō Folofolá pea tau toki ngāue'i leva 'a ia ko 'etau langá ia 'e 'osi ko eni hono 'ave

‘etau Tali Folofola ko ení pea kamata leva e fo’i To’u Fale Alea ko ení ‘i he patisetí, ‘a eni te tau hoko atu ki aí. ‘O kamata ai ko ē hono ngāue’i ko ē ngaahi kaveinga ko ení.

Ko e fo’i fakakakato ko ení ‘Eiki Sea, ‘a eni ko ē ‘oku feinga e komití ke ‘omai pe eni ‘o fa, ko e fakakakato ia ‘o e fo’i Tō Folofola ko ē ‘o e 22. Pea ko e lipooti ngāue ko eni ‘oku ‘oatu ‘e he komití Sea. Ko e me’a pe ia na’e fai ‘e he Fale Aleá he ‘ikai ke toe sitepu takai holo ia he ko e ngāue pe eni na’a tau faí, ngaahi Lao ko eni ‘oku ‘oatú, ngaahi Lao ‘e 6. Ko e ngaahi fakamatala fakata’u ‘e fiha. Na’e ngāue ki ai e Fale Aleá pea feinga leva e komití hangē ko ē ‘okú ke mea’i Sea ke ki’i to’o fakanounou mai pē hangē ko e lave ki he ngaahi laó. He ‘ikai ke, ko e ngaahi me’a pe he’etau fo’i fononga mai ‘i he vaha’a ko eni mei Novema mo me’á mo tau kamata maí. Ko e Lao ‘e 6, ko e fakamatala fakata’u ‘e fiha, ko e fo’i fokotu’u faka-Fale Alea ‘e fiha. Ko e me’a pē ia na’a tau ngāue ki ai, na’e ‘ikai ke tau toe, mo e ngaahi kaveinga ko ē ‘oku felāve’i. Ko e fakamatala atu pē ‘a e ngaahi me’a ko ē na’a tau ngāue ki aí. Kamata leva ‘i he fo’i Tō Folofola ko eni ko ē te tau kamata ai he patiseti fo’ou te tau ngāue’i atu leva.

‘A ena ‘oku ‘osi ‘omai pē ‘Eiki Sea ka tau me’a fakalelei pe Hou’eikí kuo ‘osi fakamatala kātoa mai pē ‘e he komití. ‘E ‘osi ē, ko e fakakakato eni e fo’i lipooti ko eni na’e ngata mai ‘i Nōvemá ke a’u mai ki Mē, pea tau kamata. ‘Asi pe he he ...

<010>

Taimi: 1125-1130

Lord Tu’iha’angana: ... Tohi Tali Folofolá. Te mau toe lipooti atu ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Fale Aleá ‘e fai ki he tō folofolá ‘i hono aofangatuku ‘i he a’u atu ki he ngaahi konga kimui ko eni hangē ko e, ke mea’i he Feitu’u na. Ko ia ko u kole pē Sea ki he Hou’eikí ko e ngāue pē eni na’e tuku mai ki he komití. Ko e lipooti ko eni ki he ngāue ‘a e Fale Aleá ko e me’a pe ia na’a tau fai ‘i he fo’i māhina ‘e ono pē fitu ko eni mei Nōvemá ki Mē. ‘Oku pea ‘oku mau feinga e si’i kau ngāue mo e me’á ke ki’i to’oto’o mai pē fakakonga ke konga lalahi kae mahino. ‘A e ngaahi me’a na’a tau fai ki he ‘ū lao, ngaahi me’a na’e fai ki he ‘ū ngāue ko eni mo e ngaahi fokotu’u faka-Fale Alea mo e hā fua.

Ko e ngāue pē ē na’a mau faí pea te tau toki kamata leva kae ‘oua ‘e ‘omai e fo’i me’a ko eni Tō Folofola fo’ou he te tau toki ngāue’i atu ia. ‘E toki lipooti ia ke ‘omai he a’u atu e faka’osinga ki he tāpuni e to’u Fale Aleá Sea. Ko ia ko e ki’i tokoni pē ‘Eiki Sea, me’a ia mei he komití ko e ngāue ko ena na’a ke tuku maí, ko ‘emau tali, ko e fo’i tali fakalukufuá Hou’eikí ko e tali ia ki he tō folofola ko ē ta’u ní ‘a ē ko ē ‘oku mau pehē atu te mau ngāue mo e hā e ngaahi lea pe ia ‘atautolu. Ko e ngaahi lea pē ia ‘oku faka’apa’apa mo e ngaahi me’a pehē ‘o talaatu te mau fai homau tukuingatá. Ko e ngaahi lea angamaheni pē ‘oku ngāue’aki he Fale Aleá he ngaahi tali folofola ka te tau toki kamata e ngāue’i ko iá ‘i he Patisetí Sea.

Ko e ki’i tali ko eni he ngāue ‘a e Fale Aleá ko e ki’i fakakakato mai pe ia e fo’i ‘ū ngāue na’e fai he Fale Aleá he fo’i māhina ko eni ‘e fiha ko ení pea tāpuní. Ka ‘oku kole pē ‘Eiki Sea ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku ‘ohaké ‘i he, ko e kaveinga, ngaahi kaveinga lalahi ia mei he ngaahi ta’u lahi ko e ako, ko e mo’ui lelei mo e me’a. Pea ko eni ‘oku toe hā mai e ngaahi me’a fo’ou he Tō Folofola ko ení, te tau toki ‘ohake ia ‘i he Patisetí ‘o tau lave leva ki he Tō Folofolá pe ko e hā e fekaukau’aki Sea.

Ka ko u fakamanatu pē ki he Feitu’u na Sea ko e mavahevahe ia ‘a e ngaahi mafai ‘oku ‘omai, folofola mei he Taloní, tofa mai e ngaahi me’a ‘oku mahu’inga mei he Taloní ke fai ki ai ha

ngāue ‘a e Pule’angá pea, kae tautefito ki he Fale Alea ‘o Tongá. ‘Oku ‘i ai mo e pule Va’a Pule e Pule’anga mo e Fakamaau’anga mo e hā fua, takitaha tu’u. ‘Oku ‘omai pē mo e ngaahi fakakaukau kotoa pē ki he langa e fonuá ka ‘oku ‘ikai ke tau pehē 'Eiki Sea ke tau, ke ‘omai pē ngaahi me’a ko ē pea tau, pau pē ke ‘omai. Fakatau, hā e *policy* e Pule’angá fakatatau mo e ngaahi ngāue ‘e lavá fekaukau’aki mo e ngaahi, mo e Tō Folofola mo e ngaahi, takitaha tu’u pē hono vahevahe mafaí hono fatongia.

Pea ‘oku ou tui ‘oku tau ‘alu pē ‘oku tau taumu’a taha pē ki he lelei ‘a e fonuá 'Eiki Sea pea ko ia ko u kole atu au 'Eiki Sea ke ki’i fakatokanga’i ange pē ke ‘oua te tau ki’i nusi mai kātoa e ngaahi me’á, ‘ikai Sea. Na’a mau ngāue pē mautolu ia ko e tali fakalukufua ko e tali ia ki he Tō Folofola ‘o e ta’u ní pea ko e ngaahi ngāue ko ē kuo lavá ko e fakakakato mai ia ‘a e ngaahi me’a pē ko ē na’a tau faí. He ‘ikai ke mau toe lipooti mai ha me’a kehe ia na’e ‘ikai ke tau fai ‘i Fale Alea. ‘Ikai! Ngaahi me’a pē na’e fai ‘i Fale Alea ko e me’a pē ia ‘oku lipooti ko ē ‘i he lipooti ko ení. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 5.

Tokanga ki he tu’unga ‘i ai ako & ngaahi potungāue te’eki fakahū mai ‘enau Fakamatala Fakata’u ki Fale Alea

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ko e tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Kapinetí pehē ki he Hou’eiki Nōpelé pehē kaungā Fakafofongá. Sea ko u fakamālō atu ‘a e tauhi ‘a e ‘Eiki ‘o tau toe a’u mai ki he pongipongi ni hoko atu e lākanga he ngāue ko ení pea ko e mahino ko e tali folofolá ē. ‘Oku mahino pē kiate au ia ko e Tō Folofola eni ‘a ‘Ene ‘Afió ki he ta’u fo’oú, ‘a ia ko e sio kimu’a. Ko e me’a kimu’a ki he ngaahi me’a ko ē ‘e hokó pea ‘oku ne fakatokanga’i mai ‘ū potungāue ko ení.

Ka ko ‘eku palopalema ko ē he fehu’i ko ē he ‘aho ní, ‘oku tau ‘i fē he akó ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku ne ‘omai. Ki’i ‘ohake angé ngaahi potungāue me’a ko ení. He ko e palopalema e me’a ko ení te’eki ke ‘omai ha fakamatala fakata’u ia e ngaahi potungāue ko ení, mo e Potungāue Akó te’eki ke ha’u e Potungāue Akó ha’anau lipooti. Ko e, uehe ‘io, mahalo na’e toe ha’u pea toe fakafoki ē. Ko e Potungāue Mo’uí, ko e *drugs*, Potungāue Pilisoné mo e me’á. He ko e me’a ko ē pea ko ‘eku palopalema ia he teuteu talanoa’i e patiseti ko ení.

‘U potungāue te’eki ke ‘omai homou fakamatala ngāue na’a mou ngaue’aki e siliní he ta’u fakapa’anga ko ‘ení. ‘E anga fēfē ke mau toe ‘oatu ha silini ‘oku te’eki ke mou fakamatala moutolu e me’a na’a mou ngaue’aki e silini ko iá. Ka ‘oku ou tui ko e palopalema fakalotofale eni ‘a kitautolu, ‘etau feinga ko ē ke ‘omai e ngaahi potungāue ke tau ‘ilo’i, he ko ‘etau talí ‘oku tonu ke tau ‘ilo ‘oku tau ‘i fē he ‘aho ni. Te’eki ke tau fu’u ‘ilo ia ‘etautolu, mea’i pē mahalo he Hou’eiki Kapinetí. Pea ko ‘etau ‘ave ko ē patisetí, te tau ‘oatu e patisetí he ‘oku ‘i tau ‘i fē’ia.

Ka ko u ‘ohake pē au e ngaahi me’a ko ení ‘oku mahino ko e ngāué ‘oku ‘oatu e pa’anga, lipooti mai pea ‘ai mo e patiseti. Ka ko eni ia ‘oku te’eki ke ‘omai ha fakamatala ia pea tau, ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo atu ‘etautolu, ko ‘etau ‘ai ko eni ke tau feme’a’aki he Patisetí, ‘oatu e pa’anga ki he akó, mo’ui lelei ‘oku tau ‘iló ko e hā homou me’a, ‘oku tau ‘i fē’ia. Toki me’a mai pē he ‘Eiki Minisitā ‘o talamai ka ‘oku te’eki ke ‘omai ha lipooti ia. Ka ko u tui ko e ki’i palopalema ia heni ...

Taimi: 1130-1135

‘Aisake Eke: Ka ‘oku ou faka’amu ke numi mai ‘etau ngāue ki he kaha’u ke ‘omai fakataha, he koe’uhi ka tau lava ‘o ‘ilo ‘oku tau ‘i fē’ia, mo e ...

‘Eiki Palēmia: Sea ko ‘eku ki’i kole pē, pē ‘e toe lava ke u toe lea hangē ko e me’a ‘a e Tokoni Palēmia, ‘oku ‘ikai ke tonu ke mau tu’o 2 mo tu’o 3, ka ‘oku ou kole atu pē ha ki’i faingamālie, he ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ‘a e me’a na’e me’a ki ai ‘a e me’a ni, fai atu pē ha ki’i tokoni ‘e he ‘oku ou tui ‘e mahino ange ai. ‘Ofa pē ‘e laumālie lelei ki ai ‘a e Feitu’u na Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai.

‘Eiki Palēmia: Mālō, mālō. Hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga, ki he, ‘oku ne mea’i lelei pē ‘e ia ‘oku ‘i ai ‘a e lao ‘oku ne talamai ‘a e taimi ke ‘omai ai ‘a e *annual report*, hangē ko e patiseti ko eni ke kamata ‘i Siulai, ko e ta’u fakapa’anga ko ē ‘oku ‘osi mai ki Sune, ‘e toki ‘omai hono līpooti ‘ona ‘amui ‘o fakatatau ki he lao. ‘A ia ko ‘ene pehē ko ē na’e tonu ke līpooti mai pea toki ‘ai ‘a e fo’i pa’anga fo’ou ‘ikai ke pehē ‘a e me’a, ‘oku ne mea’i lelei pē ‘a e taimi ‘e ‘omai ai ‘a e ‘u līpooti he ko e toki ‘osi eni ‘a e, ‘e toki ‘osi ‘a e ta’u fakapa’anga ko eni ‘i he ‘osi ‘a Suné, he ‘ikai ke ‘uluaki ‘omai ‘a e līpooti ia ko ia he ‘osi ‘a e ta’u fakapa’anga.

Ko ia ai ‘ai pē eni ke ‘oua ‘e fulifulihi pehe’i ‘a e me’a ke pehē ‘oku tonu ke līpooti mai ‘a Sune ia ko e patiseti eni ‘e toki ‘alu atu ‘i Sune ko eni. Ko e ki’i tokoni pē ia Fakafofonga. ‘Oku ‘osi ‘i ai pē ‘a e ‘u *annual report* tau ‘osi ‘ilo kotoa pē ala ma’u mai pē ho’omou ngaahi tohi fehu’i na’e ‘osi ‘oange pē pea mahalo kuo mau tali mai, mālō.

‘Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu’u na. Mo’oni pē ‘Eiki Palēmia ia, ko e ‘ikai ke ‘omai ‘a e ta’u ...

‘Eiki Sea: Me’a mai.

‘Aisake Eke: ... ‘oku te’eki ai ke ‘omai ho’o ta’u ‘au ko ē kimu’a, ‘e anga fēfē ke tau ‘oatu eni he ta’u pa’anga he ta’u kaha’u te’eki ai ke ‘omai ho’o ta’u ‘au ia ko eni 21/22, ‘a eni ko eni, ‘oku tuku pē ke toki ‘omai, ka ‘oku tonu ke ‘i heni, he te tau lava ‘o fakafuofua ofi ange ai ‘etau pehē ‘oku ‘i fē ako, ‘oku fēfē mo’ui, ‘oku fēfē ‘a e tau’i konatapu, fēfē ‘a e mala’evakapuna, fēfē, ko e fehu’i ia ko ē ‘oku ou, hangē pē ko ‘etau fakalotofale heni, ke tau fakatokanga’i ange ‘a e ngaahi me’a ko ia koe’uhi ko e līpooti ko ē, he ‘oku ou ki’i hoha’a leva ki he līpooti fika 2, ‘a eni ko eni ‘oku ‘ai ko e hā ‘a e ngaahi ngāue ko ē na’a tau fai, ke ‘i ai ha’ane tali ki he ngaahi fehu’i ko eni.

Kae kehe ka ‘oku ou ‘ohake pē ‘aku ia ‘a e ngaahi me’a ko iá, koe’uhi he ‘oku ‘i ai ‘eku hoha’a ‘a’aku ki ai’a e tōmui mai ko ē ke tau ‘ilo pē ‘oku tau, ko e fehu’i pē ia, ‘oku tau ‘i fē he ‘aho ni. Mahalo ‘oku ‘ilo ia ‘e he Hou’eiki Kapineti, ‘ikai ke u ‘ilo ia ‘e au, ka ko ‘eku tui ‘aku ia ‘i he me’a pē ‘oku ou lava ‘o sió, ‘oku fiema’u ia ha me’a lahi, kae kehe ka ko ‘eku lave pē ‘aku ki ai ka ko u pehē pē ‘e au ko ia ko e tali eni ia ki he ta’u kaha’u, ka ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ke fusifusi mai mo e ngaahi me’a ko ē, fakamatala fakata’u mo e ngaahi me’a ke vavevave mai, koe’uhi foki he na’a tau ‘ai ko e fakamatala fakata’u ha’u fakata’u fakapa’anga, ‘a ia ‘e ha’u ‘o ngata ‘i Sune, he taimi ‘e taha ‘oku ‘i ai ‘a e fakamatala ‘oku ha’u pē ke ngata mai ki Tisema, ke ofi mai, ‘a ia ko e Tisema ‘o e ta’u ko ē e ta’u kaha’u.

Ka ko 'eku ki'i hoha'a pē 'aku ia ai ko ē 'i he teu ko eni 'a e patiseti mo 'etau 'ai 'ilo 'oku tau 'ifē'ia, 'oku te'eki ai ke 'i ai ha'aku fakamatala ia ke tau ma'u ki he Fale pē 'oku tau 'I fē'ia. Ka 'oku mahino pē kiate au ko e Tō Folofola e sio ki he kaha'u. Ka ko e anga pē ia 'o e ki'i fakahoha'a 'aku ia 'i he me'a ko eni, ke tau 'ilo ko ē 'a e ngaahi fakamatala ke huluni mai Sea, mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e, kapau te mou me'a ki he fakalahi fika 2, ko e tohi eni 'oku fokotu'u mai 'e he komiti ke tau tali, 'a ia ko e kupu fika 1 mo e 2, ko e fakatapu, fika 3, fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a ko eni 'i he Tō Folofola, fika 4 ko e tukupā, pea fakamā'opo'opo leva 'a e kongga kimuí, faka'osi'aki 'a e talamonū. Ko e kakano ia 'o e tohi Hou'eiki.

'Oku ou tui 'oku, koe'uhi ko hono fakakau atu ko ē fakalahi fika 3, ko hono fakakakato ko eni 'a e līpooti na'e 'ave 'i Nōvemá, ko hono fusi a'u mai 'etau ngāue mei Nōvema ki Sune. 'A ia ko e līpooti ko iá 'oku ou tui 'oku ne hanga 'o fakafehalaaki'i ho'omou me'a Hou'eiki, koe'uhí 'oku 'i ai 'a e fokotu'u heni ke tau hanga 'o 'ave 'a e talí 'o fakatatau ki he me'a na'e tokanga ki ai 'a e Tō Folofola 'i he ta'u kimu'a.

Ko e tali ko eni 'i he kamata'anga ko ē e to'u Fale Alea, meimei ko e tukupā, 'a ia ko e ngaahi lisi ko ē 'e 10, 'o to'o ko eni 'e he komiti kamata mei he ako 'o faka'osi ki he tauhi 'o e ngaahi vā mahu'ingá. Ko e ngaahi me'a ia na'e to'o mei he fakalahi fika 1, 'a ia ko e Tō Folofola, te'eki ai ke tau ngāue kitautolu ki ai. Ko e kamata eni 'a e ta'u fo'ou, 'amanaki ke tau hanga atu ki he patiseti, 'a ia hangē ...

<005>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Sea: ...ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Nōpele ko eni 'o Ha'apai tau fakatokanga'i e me'a ko eni ka tau hanga ki he Patiseti to'o e me'a ko ē mei he Tō Folofola 'o sivi'i'aki e Patiseti pē 'oku tatau 'a e ngāue e Pule'anga Patiseti 'oku 'omai ki Fale Alea pea mo e me'a 'oku mokoi ki ai 'Ene 'Afio 'i he Tō Folofola.

Ko e me'a ko ē ta'u kuo 'osi kuo 'osi ia 'a ē ko ē 'oku fakakakato he fakalahi fika 3, 'e malava pē ke tau foki 'o toe talanoa ki ai ka 'oku tui pē na'e 'osi 'i ai 'a e me'a 'a e Hou'eiki ko e kamata'anga ko eni ko 'etau tali 'a e Tō Folofola kamata ko ē he ta'u fo'ou meimei ko e natula e tali ko eni ko e tukupā. Pea na'e 'osi 'i ai 'a e feme'a'aki 'oku loto lelei e ni'ihī ke tukupā ke 'osikiavelenga 'etau ngāue pea 'oku 'i ai 'a e ni'ihī 'oku nau fiema'u ke tau tukupā 'o 'omai mo e *statistic* ke ne hanga 'o muimui'i e fononga folau ko eni e Fale mo e tūkunga ko ē e ngāue, ka na'e toe fakatokanga'i pē 'e he 'Eiki Tokoni Palēmia 'i he natula ko ē Tō Folofola 'oku 'i ai 'a 'ene liliu. 'A ia 'oku mahino ko e ngaahi me'a ko ē 'oku tau ngāue ki ai 'ave atú toe liliu mai e tali 'o a'u mai ki he tali fakamuimui ko eni 'oku tau tali ko eni mei Sune 'aho 1.

'A ia ko e tokoni atu pē Hou'eiki ke mou me'a ki ai 'e 'ikai ke ngata heni 'etau ngāue, kapau 'oku mou loto lelei ke 'omai he Pule'anga 'enau lipooti 'i he lolotonga ko ē ta'ú ko e me'a ia ke mou toki fokotu'u ke fakafehoanaki pea mo e me'a 'oku tokanga ki ai 'a 'Ene 'Afio fo'i kupu 'e 10 ko eni 'oku fakahā mai he komiti, ako, mo'uilelei, 'ekonōmika e fonua, malu e fonua, melino mo e mahu'inga ke tauhi 'o e vā mo e ngaahi fonua muli, uesia 'e he tau 'a e fonua, faito'o konatapu, mahu'inga e uafu mo e mala'evakapuna, totongi 'o e mo'ua, pea mo e tauhi 'o e ngaahi vā mahu'inga. 'A ia ko e 'u me'a ko ia ke toki lipooti mai 'oku te'eki ke 'i ai ha'atau faingamālie ke tau ngāue ki ai Hou'eiki.

Ko u tui ko e ngaahi me'a ko ē ki he ngaahi me'a kuohili ko e me'a ia ke tau lipooti ki ai 'i he faka'osinga e ta'ú ke mou manatu'i pē Hou'eiki ko e tali eni e Tō Folofola ki he huufi ko ē ta'u fo'ou 2023 te'eki ke tau fai ha ngāue ki ai. Ka ko e fokotu'u atu pē Hou'eiki ke mou me'a ki ai kapau 'oku mou fiema'u ke tau hanga kimui 'atā pē mo ia, ko e me'a pē ke mou fokotu'u mai kupu ko ē ke liliu 'i he fakalahi fika 2. Tau 'ai pē ke nounou 'etau ngāue Hou'eiki mou fokotu'u mai 'i ai ha me'a ke tānaki pē to'o pē liliu 'i he fakalahi fika 2 ko e tohi 'oku 'ave ki he 'Ene 'Afiō. Tongatapu 7.

Fokotu'u & pou pou'i ke tukuhifo Lipooti Tali To Folofola ke tālanga'i loloto he Komiti Kakato

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Sea, kapau te mou hanga 'o fakatokanga'i 'a e Tō Folofola 'i Sanuali 'o e ta'u kuo 'osi ko e palakalafi 4 ko ē kimui 'oku pehē hono fakalea. " 'Oku kei tu'ukimu'a pē 'a e fiema'u ke mo'ui lelei pea ke ako 'a e kakai 'o e fonua" 'isiu tatau pē eni 'oku toe 'ohake pē ko eni. Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku mahu'inga ai ke tau sio kimui. He 'ikai ke hokohoko mai pē ia talamai 'a e me'a 'oku hoha'a ki ai, ka tau hokohoko kamata fo'ou pē tautolu taimi ki he taimi ki he taimi.

'Oku ou tui Sea ko e me'a ko eni 'oku ou 'uhinga ki ai 'oku tokamea'i pē 'e he Palēmia. Ko e fehu'i ia 'i he'enu me'a 'enu *commitment* fakapa'apa'apa au ki he Sea 'a e komiti fili ko 'eni, ka 'oku 'ikai ko honau fatongia 'onautolu ke tānaki mai e *data* ke ne hanga 'o 'omai ke tokoni ki he'etau fengāue'aki pea mo 'Ene 'Afiō. 'Oku ou kole atu Sea kapau ko e fakangatangata 'o e Fale ni ke tukuhifo mu'a e lipooti ko eni ki he Komiti Kakato, mou me'a hifo 'oku taha pē 'asenita 'o e 'aho ni 'oua mu'a te tau hanga 'o maumau'i 'a e 'aho ni 'aki ha'atau tali e me'a pē ko eni he houa pē ko eni, ka tau tālanga loloto 'oku ou fakatokanga'i e palakalafi fakamuimui taha ko ē ko ē Tō Folofola ko eni 'a eni 'aho 1 'o Sune 'oku loloto pea mahu'inga fau ke tau talanoa loloto ki ai. 'Oku ou fokotu'u atu Sea ke tukuhifo ki he Komiti Kakato kae 'atā e feme'a'aki ke mahu'inga mālie mo tau ako, he ko e me'a ko eni na'a ku hoha'a ai he ta'u kuo 'osi 'oku toe hoko pē ia he ta'u ni, ka ko e anga 'eku fakakaukau te tau ako ko ā ha me'a fo'ou 'afē.

Ko e anga ia 'eku fokotu'u ke tukuhifo mu'a ki he Komiti Kakato ke lava 'o talanoa'i tau'atāina e me'a ko eni he ko e 'asenita pē eni 'e taha he 'aho ni mālo.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u 'a Tongatapu 7 ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. 'Oku 'i ai 'a e pou pou 'i he'ene pehē ko u kole ki he Kalake ke tau pāloti he fokotu'u fakamuimui. 'A ia ko e fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku kei mo'ui pē mo 'eku fokotu'u Sea 'ai ke tali? He na'e 'uluaki pē foki pea na'e 'i ai 'a e pou pou.

'Eiki Sea: Ko ia pau pē ke tau pāloti e fokotu'u fakamuimui 'Eiki Tokoni Palēmia pea ka 'ikai ke tali e fokotu'u ko eni tau foki ki ho fokotu'u.

Lord Tu'iha'angana: Sea ko e ki'i fakamahino...

<007>

Taimi: 1140-1145

Lord Tu'iha'angana : .. 'a ia na'a ku pehē ko 'eku kole pē 'aku tapu mo e Feitu'ú na, 'a ia ko e fokotu'u 'a e Fika 7 ke tukuhifo 'a e Fakalahi 3 'a eni ko ē ngaahi ngāue 'a e Fale Alea na'a mau ngāue ki ai. Ko e hā 'a e me'a he tohi fakalūkufua 'ai pē 'e au ke mahino. Pē ko e ngaahi ngāue ko ē kuo lava pē ko e hā. Toe ..

'Eiki Sea : Me'a mai Tongatapu 7 ki he lipooti.

Paula Piveni Piukala : Ko ia Sea kātoa pē Sea. He ko e anga eni 'eku fakakaukau kae tuku pē ke u hanga 'o 'oatu. Koe'uhi ko e 'u *issue* tatau pē na'e Tō Folofola mai he ta'u 'e 2, 3 kuohilí fekau'aki mo e ako mo e mo'ui lelei pea mo e tu'unga faka'ekonōmika, 'osi taimi ke 'i ai ha *indicator* ia 'oku nofo pea mo e *Executive* ke tau lava fokotu'u atu. 'E Ho'o 'Afio ko e ako ko e anga ia e tu'unga 'o e ngaahi makatu'unga. Kae 'oua te tau tali atu pē te mau 'osikiavelenga te mau kamata fo'ou he ta'u ki he ta'u ki he ta'u ki he ta'u. Pea 'i he'ene hokohoko atu te mau sio ki he patiseti fo'ou ki he ngāue eni ke hoko atu. Ha fa'ahinga me'a ke tau lava ke tau *communicate* ki he 'Ene 'Afio fekau'aki mo e *commitment* mo e me'a 'oku fai 'e he Fale ni, kae 'oua te na kauhala kehekehe.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e fokotu'u 'oku 2...

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea kātaki kau toe ..

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Ka u ki'i lave pē ki heni. 'Ikai 'e Fakafofonga 'e Sea kātaki pē. Kapau ko au 'oku 'i ai ha fakataha ko u 'alu ki ai pea u toutou lea 'aki e mahu'inga 'o e feliliuaki e 'ea, 'oku 'ikai ke 'uhinga ai kuo liliu ai ka ko 'eku feinga pē ke kei hokohoko atu 'a 'etau tokanga ki he feliliuaki e 'ea. Sio ko e ta'u ni ia kau mai 'a e fefononga'aki ia 'i he Tō Folofola 'a e Tama Tu'i. 'A ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku hokohoko atu pē 'a 'ene mahau'inga'ia 'a 'Ene 'Afio ai, pea 'oku 'i ai mo e ngaahi me'a fo'ou 'oku ne tānaki mai ke tau toe sio ki ai. Pea hangē ko ho'o me'a ko e angamaheni ia 'e Fale ni ko ē kuo tuku mai 'a e ngaahi taumu'a ke tau ngāue ki ai tau ngāue ki ai pea tau lipooti ki ai he 'osi 'a e ta'u. 'A ia ko e 'uhinga pē ia e fakama'ala'ala Sea 'oku 'ikai ko e 'uhinga 'a e toutou 'omai ha fo'i topiki ke pehē 'oku ta'etokanga'i ai, ka ko hono *emphasise* pē ko hono fakamamafa'i ke fai pē tokanga ki he ako, fai pē tokanga ki he mo'ui fai pē tokanga ki he tafa'aki faka'ekonōmika. Mālō Sea.

Tokanga ke fakalelei'i kupu 3 'o e Tohi Tali Tō Folofola

Taniela Fusimālohi : Sea kole atu pē ha ki'i faingamālie miniti pē 'e taha. Ke ki'i 'ai hake mu'a 'a e palakalafi 3 ko eni 'o e tohi, 'o e tohi tali ko ē 'o e .. Ko ia. Sea ko e 'uhinga foki ko ē 'a 'eku fakamalanga atu 'anenai he ko e me'a ko ia na'e me'a'aki ko ē 'e he Tokoni Palēmia na'a faifai tokua 'oku tau lohiaki'i 'a e Tu'i. Ko e Pule'angá 'oku totonu ke 'i ai ha'ane *commitment*. 'Oku totonu ke taimi ko ē ko ē 'oku talamai ai ha mape pehē 'oku tau hanga 'o to'o mai ha ngaahi me'a ke piki ki ai 'a e folau. Ko e fo'i fakapalakalafi ia ko ē Sea ko e fu'u fo'i lisi pē ia 'oku tau toe tafoki pē tautolu 'o lisi atu 'a e me'a na'e tokanga ki ai 'Ene 'Afio. 'Oku 'ikai ke u tui ai ko ha tali ē ia ke 'ave 'e Sea. Ko e me'a ia 'oku fai ai ko ē 'a e pou pou ki he fokotu'u ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ke tau talanoa lelei. Ko e fo'i lisi ia 'oku tau toe tafoki hake pē tautolu ia 'o toe lisi atu 'io te mau tokanga ki he ako, mo'ui lelei, 'ikonōmika 'o lele ai. Ka ko e 'ai ke tau tokanga fēfē?

Ko e kātoa ‘a e ‘u me’a ko eni ‘oku tufa mai *Budget Statement* ko e *document* ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia ‘oku ‘asi mai ai ‘oku ai ha *commitment*. Ko e ‘uhinga mai ke tau ‘oange ko e hā ‘etau *commitment* ko ia ki he ta’u fakapa’anga ko eni, ko e ta’u fakapa’anga kuo ‘osi...

Eiki Palēmia : Fakatonutonu, fakatonutonu. Kātaki pē Fakafofonga ka ke fokifoki mai ki he’etau... Ko e fu’u patiseti ‘oku ‘asi ai pē na’e hiki e pa’anga ki he ako pē hiki e pa’anga ki he mo’ui ko e *commitment* ia. ‘E toki ‘oatu ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘ene *statement* he ‘aho ko ē ‘e faka’atā mai ai ‘e he Sea. ‘Oku te’eki ke ‘i ai ha fakangofua mai ke ‘oatu ‘ene *statement*. Tau nofo pē he Tali Folofola he ‘e ‘oatu ai ‘a e faingamālie ‘o talaatu ai ‘e he Pule’angá ko e me’a eni ‘oku mau pehē ke fakaivia he ‘oku pehē ‘oku mahu’inga ki he langa e fonua. ‘Oua te ke me’a leva koe ki ha me’a ‘oku te’eki ai ke tēpile’i ‘e he Fale ni ke lava lau mai ka tau alea’i. Ko ia pē Sea e fakatonutonu ke mea’i ‘e he Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea ko ‘eku ‘uhinga foki ia he te tau, e hangē ia ko ē ko e ‘uhinga foki ‘eku to’o mai ko e fakatātā ka te tau iku ...

Eiki Sea : ‘Eua 11 kuo ‘osi mahino ho’o poini ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a heni ‘oku ke loto ke fai e feme’a’aki ki ai he Kōmiti Kakato ke toki ai ai ho’o malanga.

Taniela Fusimālohi : Ko ia, mālō Sea ‘i he palakalafi pe ko eni mu’a ke tau fakalelei’i. Mālō.

<008>

Taimi: 1145-1150

Eiki Sea: ... ko e konga kupu fika 3 ‘a e Tohi Tali ‘oku ke fie fakamalanga ki ai ‘i he Komiti Kakato Hou’eiki ko ‘etau fokotu’u ‘oku kei ua pē fokotu’u mei he Tongatapu 7 pea mo e ‘Eiki Palēmia ka koe’uhí ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni tau pāloti mei he fokotu’u fakamuimuí ‘a ia tau kamata pē he fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato.

Pāloti’i ‘o ‘ikai tali fokotu’u tukuhifo Tali Tō Folofola ki he Komiti Kakato

Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti he fokotu’u ko eni. Ko ia ‘oku loto ke tali fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto ki ai e toko 9.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato e lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā Taka pea mo Dulcie Elaine Tei ‘ikai ke loto ki ai e toko 10.

Pāloti’i ‘o tali ‘a e Lipooti Komiti Tali Tō Folofola

Eiki Sea: Mea’i pē Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke tali ‘e he Fale ni ke tukuhifo ki he Komiti Kakato

tau foki leva ki he fokotu'u hono ua 'a ia ko e fokotu'u na'e 'uluaki 'omai mei he 'Eiki Tokoni Palēmia. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e lipooti ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa 'oku loto ki ai e toko 12.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e Lipooti e Komiti Fili ki he Fale Alea ki he Tali Tō Folofola Huufi mei he Taloni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Aisake Eke, Paula Piveni Piukala, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Nuku 'ikai ke loto ki ai e, mo Vātau Mefi Hui 'ikai ke loto ki ai e toko 6.

'Eiki Sea: Me'a mai e 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na kae tapu mo e Hou'eiki e Fale Alea Tonga fakamālō atu 'Eiki Sea ki he, ki he tali e lipooti ko eni mei he komiti ka ko u, nau hiki pē Sea he fokotu'u ko 'e neongo 'oku paasi ia he nau fiema'u pē ko e fa'a maumau'i ko ē e tu'utu'uni ho Fale ka nau fiema'u pē foki ke fai ha, ke 'omai ha ha ngaahi me'a 'a e Hou'eiki ki he ngaahi ka ko hono mo'oni Sea 'oku ou pou pou atu pē au ki he lipooti na'a mau mai 'a eni kuo tali.

Ka nau 'uhinga pē au ke 'omai e loto e Hou'eiki mo e fa'a maumau'i e tu'utu'uni ho Fale ka 'i he taimi tatau pē 'Eiki Sea 'oku ou, 'oku ou pehē 'e au ke tau fai mu'a ē Hou'eiki ke tali e me'a ko eni na'e fai ki ai e ngāue 'a e komiti ke 'ave ia ka tau kamata atu he Tō Folofola he 'oku ou tui 'oku toe taimi tatau 'oku toe mahu'inga pē ke fai mo tau a'u ki he ke kamata 'etau ngāue 'i he me'a mahu'inga taha ko e Patiseti e Fonua ko ia pē 'Eiki Sea pea 'oku ou tui pē mo e fakamālō atu he tali e lipooti pea ko u tui pē 'oku tau loto ā Hou'eiki ke tau fai 'aki e fō'i tali ko eni ke fononga atu ia 'o 'ave 'aki 'etau Tali Folofola ka tau toki hoko atu e ngāue kamata he patiseti 'e toki kamata atu ai e ngaahi me'a 'oku mahu'inga 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki mālō Sea.

Fili toko 2 ke 'ave Tali Tō Folofola ki he Tama Tu'i

'Eiki Sea: Hou'eiki kimu'a pea tau hoko atu ki he toenga 'etau ngāue te u fokotu'u atu 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia pea mo e Fakafofonga 'o Tongatapu 6 mo me'a atu ki he, ki Loto'ā 'o fakahoko 'a e Tali Tō Folofola ki he 'Ene 'Afio. Faingamālie ko eni te u tuku ki he 'Eiki Palēmia 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga ki ai.

Fakahā Palēmia malava pē ke talanoa Kapineti mo Fale Alea ha me'a 'oku tokanga ki ai kau Mēmipa

'Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea fakamālō atu heni ki he Sea mo e kau Mēmipa ngāue lahi ko ē na'e fai pea ko e kole atu pē ki he Fale 'o kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku mou tokanga ki ai fakahoko fatongia e Pule'anga tautautefito ki he ngaahi me'a ko eni 'oku 'ohaké 'atā pē ke tau pōtalanoa ki ai. 'I ai ha me'a ai 'e lava ai 'o fakama'ala'ala atu lava lelei pē ke fai ha'atau pōtalanoa ki ai he'etau hoko atu ko eni tautautefito ki he hanga mai e patiseti pea mo 'etau hanga mai e To'u Fale Alea ko eni

he ko e faka'amu pē ia ke fai ha femahino'aki ka 'oku hangē ko e me'a 'a e Sea 'o e Komiti tau 'oange mu'a ē ki Fale Lahi ka tau toki sio leva 'i he'etau fakataumu'a mai ko eni mei he 'Ene 'Afio he Tō Folofola ko eni ki he ngaahi ngāue ko ē ke tau fakahoko 'i he Ta'u Fale Alea 'oku tau hanga ...

<009>

Taimi: 1150 – 1155

Eiki Palēmia: ... ki ai.

Poupou ke tauhi mo talangofua kau Mēmipa ki he Tu'utu'uni Ngāue Fale Alea

Sea ko e ki'i me'a faka'osí pē hangē pe ko ia na'e 'omai ko ē meí he Kalaké 'a e mahu'inga ko ē ke tauhi 'a e Tu'utu'uni e Falé. 'Oku 'ikai ko e 'oatu ko ē 'a e *Budget Statement* 'a e 'Eiki Minisitā mo 'ene 'esitimetí, ke mou ō moutolu 'o alea'i e ngaahi letiō mo e ngaahi me'a kehekehe. 'Oleva ke 'uluaki tēpile'i 'e he Falé ni, 'oku ta'efakalao ia pea 'e ala *hold* ai koe *in contempt*. Pea kapau te ke alea'i 'e koe e me'a ko iá 'oku te'eki ke tēpile'i 'i he Falé ni.

'A ia ko e anga pe ia 'a e poupou atu ki he *direction* na'e 'omai, fakahoko mai ko eni 'e he Kalaké fekau'aki pea mo e ngaahi pepa 'oku 'oatu 'oku te'eki ke tēpile'i 'i he Falé ni. Pea ko e me'a pe 'e taha ia Sea 'oku tokanga ki ai, mahalo 'e toki 'i ai ha'o faitu'utu'uni ki ai. Hangē ko eni ko e lava 'etau ngaahi faitu'utu'uni pehe ní. Ka 'i ai ha ngaahi kau Fakafofonga ia 'oku nau loto nautolu ke nau tāla'a, nau to e ō atu nautolu 'o toe tukuhifo ai e Falé ni. 'Oku ou tui 'oku tonu ke fai ha tu'utu'uni 'a e Falé ni ki he taimi ko ē 'oku tukuhifo ai 'a e Falé mo ha Fakafofonga 'o e Falé ni 'i tu'a meí he Falé ni. Hangē pe ko ia ko e ngaahi kupu ko ia na'e tohi tu'utu'uni na'á ke fakama'ala'ala 'i he tau alea fakamuimui taha 'i he Falé ni ko ē fekau'aki pea mo e *contempt* ko eni 'o e Fale Aleá pe ko e anga ta'etaau ki he kau Fakafofonga e Falé, mālō Sea e ma'u faingamālié.

Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, ko e kimu'a pea toloi e Falé, ko u manatu atu 'oku 'i ai e Fakataha 'i he 2 'apongipongi. Na'e tufa atu e naunau makehe ke mou me'a ki ai Hou'eiki. Ko e naunau eni ke tokoni atu 'a ia ko e 2 'apongipongi 'oku 'i ai e fakama'ala'ala makehe 'e kau mai ki ai 'a e kau ngāue ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá. Ko e faingamālie eni ke mou me'a hangatonu 'o 'ave ha'amou ngaahi fehu'i ke fakama'ala'ala atu 'a e 'esitimetí mo e patisetí kimu'a pea tau kamata 'i hono fakahū mai ki he 'asenita ngāue e Falé ni.

Hou'eiki 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ke tau ngāue ki ai ko e fakataha ko eni, fokotu'u atu Hou'eiki ke mou me'a ki ai he 2 'apongipongi. Ko e Tali Folofolá 'osi 'i ai pe 'amanaki 'e ma'u e taimi 'a e ongo ua ko eni 'oku fokotu'u atú, 'Eiki Tokoni Palēmiá pea mo Tongatapu 6 'auhu. 'A ia 'i he'ene pehē te u toloi e Falé ki he 10 'i he pongipongi Pulelulú. Ko u fakamanatu atu Hou'eiki 'oku mahu'inga 'aupito ke mou a'u mai ki he fakataha makehe ko eni 'apongipongi he 2. Mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe 'a e fakataha'anga 'e he 'Eiki Sea)

<010>

